

Ik draag deze scriptie op aan mij nog niet geboren dochter of zoon die vlak na het afronden van deze scriptie zal worden geboren.

Inhoudsopgave

Voorwoord en dankwoord	6
Hoofdstuk 1: Inleiding	7
1.1 Een schrikbeeld.....	7
1.2 Probleemstelling.....	8
1.2.1 Vraagstelling.....	8
1.2.2 Doelstelling.....	8
1.2.3 Onderzoeksmethode.....	8
1.2.4 Scriptieopzet.....	9
Hoofdstuk 2: Projectbeschrijving	10
2.1 Inleiding.....	10
2.2 Het ontstaan van het project.....	10
2.3 Project opzet	11
2.3.1 Het inhoudsniveau.....	11
2.3.2 Het procedureniveau.....	12
2.3.3 Het interactieniveau.....	13
2.3.4 Het bestaansniveau.....	13
2.3.5 Het contextniveau.....	14
Seksegebonden.....	17
2.4 Geestelijk verzorgers als begeleiders.....	17
2.4.1 Waarom geestelijk verzorgers als begeleiders?	18
2.4.2 Gespreksgroepen in de ouderenzorg.....	18
2.5 Vergelijking met extramurale groepsprojecten.....	21
2.5 Vragen bij studiegroep	23
Hoofdstuk 3: Perspectieven	25
3.1 Inleiding.....	25
3.2 Gerontologische perspectieven.....	25
3.2.1 Het deficit-model.....	26
3.2.2 Rust-roest-model.....	28
3.2.3 Het competentiemodel	29
3.2.4 De activiteitstheorie.....	29
3.2.5 De disengagementtheorie.....	30

3.2.6 De continuïteitstheorie.....	31
3.2.7 Onderlinge verhouding gerontologische perspectieven.....	32
3.3 Drie moderne visies op oud worden.....	33
3.3.1 Frits de Lange	33
3.3.2 Jan Baars.....	37
3.3.3 Anouk Balsebroek en Douwe van Houten.....	40
3.3.4 Visie op ouder worden en de studiegroep.....	42
Hoofdstuk 4: Geestelijke verzorging.....	43
4.1 Inleiding.....	43
4.2 Definitie VGVZ.....	43
4.3 Aard, inhoud en werkwijze van geestelijke verzorging	44
4.3.1 Postema.....	44
4.3.2 Ton Jorna	46
4.3.3 Hetty Zock.....	48
4.3.4 Professionalisering en gemis aan gemeenschapszin.....	50
4.4 Gemeenschap als bron van zin	50
4.5 Jan Hein Mooren	52
4.6 Visie op geestelijke verzorging in deze scriptie.....	54
Hoofdstuk 5: Vormingswerk in de studiegroep.....	56
5.1 Inleiding.....	56
5.2 Oud worden en de studiegroep	56
5.3 Aard van de begeleiding	58
5.3.1 De geestelijk verzorger als aangewezen professional?.....	58
5.3.2 De studiegroep als vorm van geestelijke vorming.....	60
Wat is geestelijke vorming?.....	60
5.4 De rol en eigenheid van de geestelijke verzorging bij de studiegroep	64
Hoofdstuk 6: Verantwoording.....	68
6.1 Inleiding.....	68
6.2 Verantwoording methoden.....	68
6.3 Methodologische kwaliteit.....	70
6.3.1 Objectiviteit	70
6.3.2 Subjectiviteit.....	71

6.5 Aanbevelingen.....	72
Samenvatting	73
Literatuurlijst.....	75

Voorwoord en dankwoord

In het voorjaar van 2009 had ik mijn laatste vakken aan de Universiteit voor Humanistiek afgerond en stond ik in de startblokken om aan mijn scriptie te beginnen. Het plan was om de scriptie snel af te ronden zodat ik in de zomer van 2009 zou zijn afgestudeerd. In dezelfde tijd kreeg ik echter ook twee banen aangeboden: een als geestelijk verzorger in een verpleeghuis en een als directeur/casemanager bij een stichting voor humanistisch groepswonen voor ouderen. Enthousiast begon ik met beide banen.

Dit deed het plan om snel de scriptie te schrijven al snel naar de achtergrond verdwijnen want het werk was leuk en vroeg veel tijd en energie. Zo duurde het afronden van de scriptie niet een paar weken maar zelfs langer dan een jaar! Nu is de scriptie af en kan ik mijn studententijd echt definitief afsluiten. Dit zou niet zijn gelukt zonder de steun van velen: familie, vrienden en docenten. Hiervoor wil ik hen bedanken! In het bijzonder wil ik enkele van hen bedanken zonder wiens steun ik nog steeds bezig zou zijn met de scriptie, namelijk:

- mijn begeleider Jan Hein Mooren. Voor zijn geduld met mijn ongeduld. Voor zijn vriendelijk kritisch commentaar op mijn teksten en hoe hij mij hielp de scriptie op een 'hoger' niveau te trekken. Daarnaast dank ik hem voor zijn grote gastvrijheid. Ik zal nog vaak terugdenken aan de treinreizen naar Baarn en aan de het heerlijke eten dat ik daar kreeg voorgeschoteld (tompoucen en kip in kersensaus).
- 'tweede-lezer' Christa Anbeek voor het grondig lezen van het scriptievoorstel en de scriptie en voor de fijne manier waarop zij feedback gaf.
- mijn collega, en vriend, Rico Kremer de initiator van de studiegroep die ik in deze scriptie zal bestuderen. Voor zijn luisterend oor en steun en voor het feit dat hij mij een week met vakantie stuurde om te werken aan de scriptie!
- en natuurlijk, last-but-not-least, mijn echtgenote Willemijn voor haar liefde en steun en voor de tijd die zij stak in het controleren van mijn teksten.

Wessel Jenner-Klarenbeek, oktober 2010.

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Een schrikbeeld

Het is het jaar 2061. Ik ben 80. Vorig jaar heeft het noodlot mij getroffen. Een hersenbloeding zorgde voor een verlamming aan mijn rechterarm en -been en nog wat van die 'ongemakken'.

Nu zit ik thuis. Mijn vrouw Willemijn zorgt voor mij en helpt mij met alles.

Dan op een dag geeft Willemijn aan dat het haar te veel wordt. Zij zou zo graag een dag in de week voor zichzelf hebben, even niet voor mij moeten zorgen. De oplossing is snel gevonden: ik kan een dag in de week naar een dagopvang in het verpleeghuis om de hoek.

Ik vind het daar verschrikkelijk. Op de dagopvang wordt muziek gedraaid van een volkszanger. Ik hou niet van volksmuziek. Men doet mee aan bingo en dat soort spellen. Dat trekt mij niet. Er zijn weinig mensen waar ik een gesprek op niveau mee kan hebben. Ik vind het er vreselijk, maar ik kan niet weg. Dat kan ik Willemijn toch niet aan doen.....?

De afgelopen twee jaar had ik het grote voorrecht om al voor mijn afstuderen te kunnen werken als humanistisch geestelijk verzorger in verpleeghuis Bosch en Duin te Scheveningen. Vanaf het moment dat ik enkele hoger opgeleide heren ontmoette op de dagopvang in dit verpleeghuis werd ik geplaagd door het hier boven beschreven schrikbeeld. Dit omdat deze heren stevast aangaven hoe verschrikkelijk zij het vonden op de dagopvang. Zij verveelden zich, misten uitdagingen, goede gesprekken en nieuwe dingen om (van) te leren. En ik kon mij dit levendig voorstellen.

Toen kwam er vanuit thuiszorgmedewerkers en partners/mantelzorgers het signaal dat er in Scheveningen, ook naast de bezoekers van de dagopvang, een groeiende behoefte bestond aan een zinvolle dagbesteding onder hoger opgeleiden oudere heren die door cognitieve en/of fysieke beperkingen steeds meer aan huis waren gebonden.

Respect Zorggroep Scheveningen wilde reageren op dit signaal. Aan de vakgroep geestelijke verzorging vroeg men een project te starten dat zou bijdragen aan de zinbeleving van deze hoger opgeleide ouderen. Mijn collega geestelijk verzorger, Rico Kremer, startte daarom met een 'studiegroep' voor deze doelgroep. De studiegroep was een succes. Al snel werd er een tweede groep gestart en daarnaast een groep voor hoger opgeleide dames.

Door mijn contact met de heren op de dagopvang en door het schrikbeeld dat mij plaagde, was ik natuurlijk direct geïnteresseerd in dit project. Daarnaast werd mijn interesse gewekt omdat het hier ging om een nieuw project voor geestelijk verzorgers in de verpleeghuissector. De studiegroep richt zich namelijk op een groep cliënten die buiten de oorspronkelijke doelgroep van geestelijk

verzorgers in de verpleeghuiszorg valt. Het gaat om zelfstandig wonende ouderen in plaats van bewoners van het verpleeghuis.

Bij afwezigheid van mijn collega heb ik de studiegroep meerdere keren mogen leiden. Ik was toen onder de indruk van de verschillende verhalen van de deelnemers. Vanuit verschillende perspectieven en levensbeschouwelijke achtergronden benaderden en beleefden zij het oud worden. Waar de één oud worden zag als een proces van aftakeling daar zag de ander oud worden als een nieuwe mogelijkheid. Waar de één positief was over oud worden daar was de ander negatief. Als begeleider was het hard werken om deze verschillende perspectieven met elkaar in gesprek te laten komen en niet te laten botsen.

Omdat hier enerzijds ging om een gespreksgroep, maar het anderzijds om een studiegroep waarbij de deelnemers iets willen opsteken, riep het begeleiden van deze groep bij mij echter ook een vraag op naar de eigenheid en rol van de geestelijke verzorging bij het begeleiden van de studiegroep.

Deze vraag en mijn ontzag voor de verschillende perspectieven op oud worden van de studiegroepleden vormen de directe aanleiding voor de probleemstelling in deze scriptie. Deze probleemstelling is dan ook als volgt:

1.2 Probleemstelling

1.2.1 Vraagstelling

In deze scriptie zullen zal ik onderzoeken wat de rol en de eigenheid van geestelijke verzorging is bij het begeleiden van 'de studiegroep'. Om deze rol en eigenheid te onderzoeken, stel ik de volgende vraag:

Wat is de betekenis van verschillende perspectieven op oud worden bij de begeleiding van de studiegroep als vorm van geestelijke verzorging?

1.2.2 Doelstelling

Met deze scriptie wil ik een bijdrage leveren aan de ontwikkeling en professionalisering van het humanistisch raadswerk in de ouderenzorg.

1.2.3 Onderzoeksmethode

Om een antwoord te kunnen formuleren op onze onderzoeksvraag zal ik in deze scriptie gebruik maken van een formatief evaluatie onderzoek. Formatief evaluatie onderzoek is praktijkgericht onderzoek waarbij het gaat om het verbeteren of ontwikkelen van een programma. In ons geval gaat het om het ontwikkelen van het project 'de studiegroep'.

De belangrijkste bron van kennis over de begeleiding van de studiegroep was mijn eigen ervaring als begeleider van de groep. Om deze reden kies ik voor een onderzoeksopzet die uitgaat van een vorm van 'levensecht experiment'. Waarom ik koos voor een formatief evaluatie onderzoek en het levensecht experiment zal ik toelichten in het laatste hoofdstuk van deze scriptie.

De vragen en gegevens die ik ontleen aan dit levensecht experiment zal ik middels literatuuronderzoek verder onderzoeken. De bevindingen uit het levensecht experiment en uit het literatuuronderzoek tezamen leveren uiteindelijk de informatie op die wij nodig hebben voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

1.2.4 Scriptieopzet

Ik zal in hoofdstuk 2 een beschrijving geven van het project. Hierbij zal ik achtereenvolgens het ontstaan van het project, de projectopzet en de rol van de begeleider bestuderen. Uiteindelijk werp ik in het hoofdstuk een drietal vragen op over de begeleiding van de studiegroep. Twee van deze vragen gaan over de aard van de begeleiding, de andere vraag gaat over perspectieven op oud worden.

In hoofdstuk 3 werken wij via een literatuuronderzoek perspectieven verder uit.

Op de vragen over de aard van de begeleiding zal een antwoord worden gezocht met behulp van een verkennende literatuurstudie naar de eigenheid en betekenis van geestelijke verzorging in hoofdstuk 4.

In hoofdstuk 5 breng ik de ontdekkingen uit deze hoofdstukken samen en formuleer een antwoord op de vraagstelling.

In het afsluitende hoofdstuk zal ik een verantwoording geven van de in deze scriptie gevolgde onderzoeksmethode(n), over de waarde van de conclusie en over de invloed van mijn subjectiviteit op de scriptie. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal ik enkele aanbevelingen doen op basis van de conclusie uit hoofdstuk 5.

Hoofdstuk 2: Projectbeschrijving

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk sta ik uitgebreid stil bij het ontstaan en de opzet van de studiegroep en zal ik een vergelijking maken met andere, vergelijkbare, projecten. Ik hoop zo een helder beeld te schetsen van de werkwijze en de betekenis van deze groep.

Vanuit de projectbeschrijving en de vergelijking met andere projecten rijzen er echter ook vragen over de studiegroep, namelijk vragen over de aard van de begeleiding door de geestelijk verzorger en over de ouderdom als levensfase. Deze vragen zal ik in de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk bespreken.

2.2 Het ontstaan van het project

*'Het leven is beter geworden. Ik ben anders tegen het leven aan gaan kijken. Vroeger wilde ik rijk worden en ik ontdekte dat dit het allemaal niet was. Voor mij is geestelijke rijkdom van belang. Er is zo 'n enorme bron van gedachten en beelden in mij, daar kan ik nog jaren mee vooruit. Ook als mijn lichaam het af laat weten. Ik moet wel geestverwanten om me heen hebben. Als er alleen maar gepraat wordt over voetbal en seks, laat mij dan maar gaan.'*¹

Het bovenstaande citaat komt uit een artikel over het project de 'studiegroep' van de vakgroep Geestelijke Verzorging van Respect Zorggroep Scheveningen. In dit artikel vertellen deelnemers aan dit project wat de studiegroep voor hen betekent. De '*gesprekken die alleen maar over voetbal en seks*' zouden gaan, zijn precies de reden dat deze studiegroep is gestart. Dat zit als volgt:

Scheveningen bestaat, grofweg, uit twee belangrijke bevolkingsgroepen. De ene groep wordt gevormd door lager opgeleide mensen die werken/werkten in de visindustrie. Zij wonen in Scheveningen-dorp. De andere groep wordt gevormd door hoger opgeleide zakenmensen, wetenschappers en diplomaten die wonen in de wijken Belgisch park en het Statenkwartier.

Respect biedt in Scheveningen op verschillende locaties dagopvang² en dagbehandeling³ voor ouderen. Er zijn verschillende vormen van opvang voor verschillende groepen ouderen (somatisch, psychogeriatric, eenzaamheid). Deze afdelingen worden voornamelijk bezocht door de groep uit Scheveningen-dorp. Het gesprek gaat daar, naar mijn ervaring, daadwerkelijk veel over voetbal en sex.

Het viel medewerkers op dat er nauwelijks hoger opgeleiden naar de dagopvang kwamen en als zij

¹ Kremer 2009, 28.

² In de verzorgingshuizen.

³ In het verpleeghuis.

al kwamen dat zij zich daar dan niet op hun plaats voelden. Daarnaast viel het casemanagers⁴ op dat er veel hoger opgeleide mannen met dementie of lichamelijke problemen hun huis niet meer uitkwamen en -wilden. Dagopvang werd door deze groep pertinent geweigerd. Vooral voor mantelzorgers was dit een zware belasting.

Dit signaal van de medewerkers en casemanagers bereikte de vakgroep geestelijke verzorging. Aan casemanagers en mantelzorgers gaven hoger opgeleiden, die door lichamelijke of geestelijk toestand aan huis waren gebonden, aan één ding vooral erg te missen, namelijk: gesprekken die er toe doen. Daarom reageerde de vakgroep Geestelijke Verzorging (in de persoon van Rico Kremer) op dit signaal door in het voorjaar van 2008 een gespreksgroep te starten voor hoger opgeleide heren van boven de 65 jaar.

Omdat de werkwijze anders is dan bij gespreksgroepen in het verpleeghuis en om het doel van de groep (zie verderop in dit hoofdstuk), werd er gekozen voor de naam 'studiegroep' in plaats van 'gespreksgroep'. Deze studiegroep voor hoger opgeleide heren bleek een succesvolle formule te zijn. Na een jaar werd een tweede groep gestart en daarnaast een studiegroep voor hoger opgeleide dames.

2.3 Project opzet

De studiegroep is een groepsproject. Jan Remmerswaal⁵ stelt dat groepen en communicatie binnen groepen beter begrepen kunnen worden door oog te hebben voor de verschillende niveaus waarop binnen een groep wordt gecommuniceerd. Hij onderscheidt vijf niveaus, namelijk het inhoudsniveau, het procedureniveau, het interactieniveau, het bestaansniveau en het contextniveau. Om een beter beeld te krijgen van de opzet van de studiegroep zullen wij daarom aan de hand van deze niveaus een schets geven van de opzet van het project.

2.3.1 Het inhoudsniveau

Het inhoudsniveau wordt door Remmerswaal beschreven als het niveau waarbinnen het gaat om de doelstelling van de groep en hoe deze gecommuniceerd wordt.⁶ Hij stelt dat het belangrijk is om de doelstelling duidelijk te introduceren aan de deelnemers van de groep. Hij zegt hierover:

“Een goede introductie heeft het karakter van een startschot. In een kernachtige bewoording wordt het belang van de gezamenlijke groepsactiviteit aangegeven en hierbij wordt de plaats aangeduid die de groep inneemt binnen een groter geheel.”⁷

⁴ Een casemanager van Respect Zorggroep Scheveningen organiseert en regisseert alle noodzakelijke zorg die nodig is om een dementerende cliënt zolang mogelijk zelfstandig/ thuis te laten wonen. Zie RZGS 2010 C.

⁵ Remmerswaal 1992.

⁶ Zie Remmerswaal 1992, 4, 6-7 en hoofdstuk 4 t/m 6.

⁷ Remmerswaal 1992, 63.

Over de doelstelling, als startschot, van de studiegroep kunnen wij het volgende zeggen. De groep is bedoeld als zinvolle activiteit voor hoger opgeleide ouderen waarbij zingeving en zinbeleving centraal staan. Het doel van de groep is het stimuleren van inzicht en verdieping in de huidige levensfase van de deelnemers door het (weer) verbreden van het netwerk, het uitwisselen van kennis en ervaring en het stimuleren van het geheugen van de deelnemers. Daarnaast biedt de studiegroep een goede gelegenheid om (weer) in een andere omgeving te verkeren.⁸

Met de studiegroep wil men dus een plek bieden waar hoger opgeleide ouderen enerzijds (weer) gesprekken kunnen voeren die er voor hen toe doen en waar zij anderzijds weer dingen kunnen opsteken of leren. Vandaar dat men ook kiest voor de naam 'studiegroep' in plaats van 'gespreksgroep'. Door aan te sluiten bij het 'hoger opgeleid' zijn van deze ouderen wil men hen zelf bekrachtigen en hen stimuleren om hun kennis weer te gebruiken en te delen met anderen. Een studiegroeplid zegt hierover:

“Ik kan nog steeds sturing geven aan mijn leven, ik volg actief het wereldnieuws en wil daar ook bij betrokken blijven. Daarom doe ik ook mee aan deze studiegroep, samen discussiëren, gebruik maken van de vrije ruimte die we hier hebben. Het liefst zou ik een paar dagen per week in deze setting verblijven.”⁹

2.3.2 Het procedureniveau

Op het procedureniveau gaat het volgens Remmers om de manier waarop er aan de doelstelling of taak gewerkt wordt. Het gaat hier om de gekozen structuur, de tijdsindeling en de agenda of het programma dat gevolgd wordt.¹⁰

Het voorbereiden en mogelijk maken van deze indelingen en structuren noemt Remmerswaal *onzichtbare interventies*.¹¹ Het zijn interventies door de begeleider, in ons geval de geestelijk verzorger, die (als het goed is) niet door de groep worden opgemerkt, maar van groot belang zijn voor het welslagen van een groepsbijeenkomst.

Het programma en de structuur van de studiegroep wordt als volgt door de geestelijk verzorger vorm gegeven:

De studiegroepen kennen een vast programma. Rond een uur of tien 's morgens komen de deelnemers binnen in de kamer van de geestelijk verzorgers. Mensen komen zelfstandig of worden gebracht door een taxibusjes van Respect Zorggroep. Er kunnen maximaal tien mensen deelnemen aan een groep. De deelnemers doen mee aan een vaste groep op een vaste dag in de week.

⁸ Zie hiervoor: Respect 2010 a, Respect 2010 b en Respect 2008.

⁹ Kremer 2009, 29.

¹⁰ Remmerswaal 1992, 7-8.

¹¹ Remmerswaal 1992, 7.

De ochtend wordt gestart met een kopje koffie of thee. Tot twaalf uur volgt dan de bespreking van het thema van die dag. De ochtend wordt afgesloten met een gezamenlijke lunch in het restaurant van het verpleeghuis. Om één uur gaat ieder weer zijns/haars weegs.

De studiegroep is niet gebonden aan een bepaalde projectduur. Men wil hoger opgeleide ouderen een vaste ontmoetingsplaats bieden voor een goed gesprek en aandacht. De studiegroep gaat dan ook het hele jaar door. De groepen worden begeleid door steeds dezelfde geestelijk verzorger (er kunnen natuurlijk altijd gastsprekers worden uitgenodigd). Bij afwezigheid van deze geestelijk verzorger neemt een collega de begeleiding over. De groepen komen één maal per week bij elkaar. Zo lang men zelfstandig woont en men zelf nog wil komen, kan men de groep bezoeken. Dit stopt bij opname in een verpleeg- of verzorgingshuis.

2.3.3 Het interactieniveau

Binnen het interactieniveau gaat het om vragen als: hoe er aan de taak wordt gewerkt, hoe groepsleden met elkaar omgaan, wat de rol is van de leider, etc. Voor de begeleider gaat het in dit niveau om het zicht hebben op de relatiepatronen binnen de groep.¹²

Tijdens de studiegroep wordt een thema besproken. Dit kan van alles zijn, van bio-genetica tot hoe vaders/moeders omgaan met hun zoons. Het onderwerp kan zijn voorbereid en ingebracht door de geestelijk verzorger, maar kan ook zijn voorgedragen door een van de deelnemers of ter plekke zijn opgekomen. Bij het gesprek kan de studiegroep gebruik maken van multimedia: men kan direct informatie op internet opzoeken, films zien en muziek luisteren.

De deelnemers noemen elkaar bij de voornaam om de onderlinge band te versterken. Er wordt door de geestelijk verzorger gezocht naar een gevoel van kameraadschap. Iedere deelnemer wordt dan ook uitgenodigd mee te denken en te praten over het thema. Soms vraagt het van de hele groep wat geduld om ook de dementerende deelnemers de kans te geven mee te praten. De geestelijk verzorger werkt steeds aan een klimaat van veiligheid en vertrouwen.

2.3.4 Het bestaansniveau

De bespreking en bestudering van het thema is echter niet waar het primair om draait. Het gaat om de bekrachtiging van de zinbeleving van de deelnemers en om de stimulering en verdieping van inzicht in de levensfase waarin de deelnemers zich bevinden (zoals hierboven beschreven bij de doelstelling). Het thema wordt dus gebruikt als 'kapstok voor de beleving van de deelnemers'. Dit past binnen wat Remmerswaal het 'bestaansniveau' noemt.¹³ Het gaat bij dit niveau om die

¹² Remmerswaal 1992, pagina 8 en hoofdstuk 10.

¹³ Remmerswaal 1992, 8-10.

interventies die het individuele proces van een groepslid bevorderen. Dit individuele proces kan om van alles gaan: leren, groeien, genezen etc. Remmerswaal noemt dit niveau ook wel het existentiële niveau. Het gaat vooral om de erkenning van de eigen identiteit van de deelnemers. Hij onderscheidt drie kanten aan deze 'erkenning':

- de erkenning dat je er mag zijn
- de erkenning van iemands competentie
- de erkenning voor iemands persoon.¹⁴

Bij de studiegroep gaat het dus om de stimulering van de zinbeleving en van inzicht in de levensfase van de deelnemers. Zij worden hierbij erkend in wie zij zijn en in hun nog aanwezige competenties. Het gaat er om de studiegroepleden te steunen een beeld over zichzelf te vormen. Een deelnemer vertelt bijvoorbeeld over hoe hij oud worden beleeft:

“Theo merkt op dat het voor hem geen kwestie van overleven is “ik beleeft het!” “Lichamelijk ben ik minder, maar ik pas me aan. Je moet weten waar je beperkingen liggen. Ik heb tijdens mijn vakantie op Curaçao nog gezwommen.”

De mannen herinneren hem aan zijn verhaal dat hij bijna verzopen was bij het snorkelen. “Oké, oké,” zegt Theo, “dat was een kwestie van onvoldoende aanpassen!”¹⁵

2.3.5 Het contextniveau

Op het contextniveau gaat het volgens Remmers om de invloeden die vanuit de context invloed hebben op de groep. Bij de context gaat het om de sociale omgeving en de invloed daarvan op de groep.¹⁶ Remmerswaal geeft zelf een voorbeeld van groepen die werken aan emancipatie of het hernemen van de greep op de context van het eigen bestaan.

Vooraf dat laatste is iets dat ook gebeurt binnen de studiegroep. Er zijn drie keuzen gemaakt bij het samenstellen van de groep die hun uitwerking hebben op het contextniveau: 1. men richt zich specifiek op hoger opgeleiden. 2. men kiest er bewust voor dat iedereen, onafhankelijk van een bepaald ziektebeeld, kan mee doen aan de studiegroep. 3. men kiest voor een seksegebonden groepsindeling:

Hoger opgeleiden

De studiegroep is bedoeld voor zelfstandig wonende ouderen van boven de 65 jaar die zich op HBO/academisch niveau hebben ontwikkeld.

Er zijn in Nederland slechts weinig vergelijkbare projecten waar men zich alleen richt op deze

¹⁴ Zie Remmerswaal 1992, 9.

¹⁵ Kremer 2009, 1.

¹⁶ Remmerswaal 1992, 10-11.

specifieke doelgroep. In Tilburg is er een dagverzorging voor hoogopgeleiden, georganiseerd door . zorgorganisatie Thebe. Op de site van deze organisatie is onderstaande tekst te lezen:

“Hoogopgeleiden en (andere) mensen met interesse op het gebied van zingeving, maatschappelijke onderwerpen en kunstzinnigheid zijn van harte welkom op de ‘dagverzorging hoogopgeleiden’ van Thebe.”¹⁷

Men richt zich dus op een zelfde doelgroep. De activiteiten verschillen echter zeer. Er is geen sprake van een studiegroep, maar van dagverzorging en alleen mensen met een indicatie kunnen gebruikmaken van de dagverzorging.

Door hogeropgeleide ouderen zelf is er in 1976 een initiatief gestart dat, op een bepaalde manier, lijkt op de studiegroep. De Rotary in Delft richtte, tegen de eenzaamheid, een club op voor de oudere Rotary leden. Deze hoogopgeleide ouderen ontmoetten elkaar eens in de twee weken. De club kreeg de naam 'Probus', afgeleid van 'The Association of Retired Professional and Business Personnel in localised Clubs through the World'¹⁸. Probus groeide uit tot een zelfstandige club met afdelingen/clubs door heel Nederland. De doelstelling van de Probus is als volgt:

“Onze Standaarddoelstelling is het bevorderen van saamhorigheid en vriendschap van geheel of nagenoeg geheel postactieven die een maatschappelijk verantwoordelijke functie hebben vervuld en die ieder vanuit een persoonlijke, intellectuele en maatschappelijke achtergrond waarde hechten aan het regelmatig ontmoeten van elkaar waarbij onderlinge hulpvaardigheid, verbreding van kennis en interesse, verruiming van inzicht alsmede ontspanning bindende elementen vormen.”¹⁹

Deze doelstelling lijkt op de doelstelling van de studiegroep (zie 1.3.1). Er is hier echter geen sprake van een geestelijk verzorger als begeleider, maar van door mensen zelf georganiseerde samenkomsten. Ook bij de Tilburgse dagverzorging wordt niet gesproken over begeleiding door geestelijke verzorging.

Groepsindeling los van ziektebeeld

De groep staat open voor een ieder (wel hoog opgeleid) die geïnteresseerd is. Dit betekent in de praktijk dat er mensen mee doen met dementie, met lichamelijke problemen, maar ook mensen zonder lichamelijke of geestelijke klachten. Er wordt dus geen indeling gemaakt naar ziektebeeld of mate van cognitieve achteruitgang. Uitsluitingscriteria zijn er wel, namelijk als iemand

¹⁷ Thebe 2010.

¹⁸ Probus 2010.

¹⁹ Probus 2010 a

dwaalgedrag²⁰ ontwikkelt en/ of lijdt aan hevig decorumverlies.

Een mogelijk ziektebeeld ligt wel ten grondslag aan de manier waarop voor de studiegroep wordt betaald. 'De Studiegroep' bestaat dus uit deelnemers van buiten het verpleeghuis. Het verpleeghuis heeft de geestelijk verzorgers in dienst voor de werkzaamheden binnen het verpleeghuis. De studiegroep is een extra werkzaamheid waar geld mee wordt verdiend voor de zorgorganisatie.

Er wordt door de studiegroepleden op verschillende manieren voor de deelname betaald²¹. Er zijn drie groepen te onderscheiden:

1. Mensen met een PG of somatische indicatie²² voor deeltijdbehandeling van het CIZ²³.
2. Mensen met een PGB (PersoonsGebonden Budget)²⁴
3. Mensen zonder indicatie of PGB.

De eerste groep wordt ingeschreven op één van de deeltijdafdelingen. Voor deelname aan de studiegroep wordt een extra behandelingstarief gerekend.²⁵ Dit bedrag wordt niet per persoon gerekend maar voor alle mensen met een indicatie. Deze groep krijgt deelname aan de studiegroep vergoed vanuit de AWBZ.²⁶

De mensen met een PGB ontvangen een factuur voor een behandeling van de geestelijk verzorger.²⁷

De derde groep betaalt de studiegroep zelf.²⁸

De uren die aan de studiegroepen worden besteed kunnen door de geestelijk verzorger niet worden besteed aan de cliënten binnen het verpleeghuis. Het met de studiegroepen verdiende geld wordt daarom, onder meer, ingezet voor een uitbreiding van de formatie.

Seksegebonden

Er wordt wel een andere indeling gehanteerd: de groep is seksegebonden. Er bestaan op dit moment²⁹ twee groepen voor heren en één groep voor dames. Voor deze seksegebonden aanpak is gekozen om twee redenen: ten eerste omdat het signaal vanuit casemanagers en dagopvang medewerkers in eerste instantie ging om hoger opgeleide mannen die zouden vereenzamen. Ten tweede leert de ervaring dat er een andere ruimte is voor persoonlijke verhalen en humor wanneer er

²⁰ Daarmee wordt bedoeld wanneer iemand door dementie loopdrang ontwikkelt en de onbedwingbare neiging krijgt om rond te lopen.

²¹ De informatie over dit onderwerp ontleen ik aan een gesprek dat- en een e-mailwisseling die ik over dit onderwerp had met de heer Meijer, manager Advies en BehandelCentrum (ABC) bij Respect Zorggroep Scheveningen.

²² PG= Psychogeriatrisch (dementerend), Somatisch= lichamelijke aandoening.

²³ Centrum Indicatiestelling Zorg, zie www.ciz.nl.

²⁴ Het pgb is een budget dat men toegekend krijgt om zelf zorgverleners, hulpmiddelen en voorzieningen in te huren/ aan te schaffen voor de zorg. Zie www.pgb.nl.

²⁵ De geestelijke verzorging is ondergebracht bij het tarief van de gedragswetenschappers, € 98,- per uur.

²⁶ Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten.

²⁷ van € 75,- per dagdeel (inclusief lunch, koffie etc.).

²⁸ €25,- exclusief lunch.

²⁹ Voorjaar 2010.

gekozen wordt voor een indeling naar sekse. Vooral de heren geven aan belang te hechten aan een studiegroep alleen voor heren. In de informatiefolder van de studiegroep staat hierover het volgende:

“Er is een studiegroep voor heren en een studiegroep voor dames. Dat lijkt niet meer van deze tijd, maar uit ervaring blijkt dat de scheiding der sexen een zekere psychologische ruimte met zich meebrengt. Er ontstaat meer ruimte voor humor, diepgang, emotie als de geijkte man/vrouwpatronen geen rol spelen.”³⁰

2.4 Geestelijk verzorgers als begeleiders

De studiegroep is opgericht en wordt geleid door de vakgroep geestelijke verzorging, door geestelijk verzorgers dus. De vakgroep geestelijke verzorging van Respect Zorggroep Scheveningen bestaat op dit moment uit drie personen, waarvan twee humanistisch geestelijk verzorgers en een dominee. De studiegroep wordt geleid door de humanisten. In hoofdstuk 3 zullen wij nog uitgebreid ingaan op de aard en de eigenheid van geestelijke verzorging. In deze paragraaf willen wij kort toelichten waarom juist de vakgroep geestelijke verzorging deze groep startte en begeleidt en daarna een schets geven van de plaats die het groepswerk inneemt en heeft ingenomen binnen de geestelijke verzorging in de ouderenzorg.

2.4.1 Waarom geestelijk verzorgers als begeleiders?

Toen de medewerkers van de dagopvang en de casemanagers het signaal afgaven dat er 'iets' moest worden georganiseerd voor hoger opgeleide ouderen had natuurlijk elke discipline (zoals de maatschappelijk werkers of psychologen) iets kunnen opstarten. Toch is het, m.i., niet verwonderlijk dat het juist de discipline geestelijk verzorging was die met het plan van de studiegroep kwam en die uiteindelijk de studiegroep ook ging begeleiden. De belangrijkste reden hiervoor was. Dat er bleek bij de hoger opgeleide ouderen een grote behoefte te bestaan aan zingevende gesprekken. Juist het begeleiden en mogelijk maken van deze gesprekken is m.i. een belangrijke taak van geestelijk verzorgers.

2.4.2 Gespreksgroepen in de ouderenzorg

In de ouderenzorg zijn gespreksgroepen, geleid door de geestelijk verzorger, niet ongebruikelijk. Het groepswerk lijkt echter meer bij- dan hoofdzaak te zijn. In het dikke 'Handboek geestelijke verzorging'³¹ en het 'Nieuw Handboek geestelijke verzorging'³² wordt er wel aandacht besteed aan

³⁰ Respect 2010 a, 3.

³¹ Doolaard 1996.

³² Doolaard 2006.

gespreksgroepen, maar niet uitgebreid.

De beperkte aandacht voor het groepswork is opvallend omdat het in vroeger jaren een centralere plaats leek te krijgen binnen de geestelijke verzorging. In ieder geval binnen de humanistische geestelijke verzorging had het groepswork in de jaren '50 tot en met '80 van de vorige eeuw een eigen plaats. Zo geeft Jaap van Praag het groepswork in een artikel³³ over geestelijke verzorging in 1953 een belangrijke plaats. Voor hem is het groepswork een cruciale methode die de geestelijk verzorger kan gebruiken om mensen te helpen hun eigen identiteit te ontdekken en te vormen.

Gedurende de jaren '60 en '70 kreeg het groepswork een steeds belangrijker plaats binnen de geestelijke verzorging. In een artikel uit 1986 over het Humanistisch Opleidings Instituut (HOI) stelt Ton Jorna³⁴ bijvoorbeeld dat het geestelijk werk³⁵ drie werksoorten omvat waarin HOI-studenten zich kunnen specialiseren, te weten: geestelijke verzorging (GVE), geestelijke vorming (GVO) en geestelijk vormingsonderwijs (GVON).³⁶

Geestelijke verzorging is de werksoort die is gericht op het begeleiden van individuen. Geestelijk vormingsonderwijs gaat om het stimuleren van het geestelijke bij jongeren in een onderwijssituatie. Over 'geestelijke vorming' zegt Jorna het volgende:

*“Vorming is gericht op groepen die in hun algemeenheid bijeenhoren of zijn samengebracht op grond van een zekere gemeenschappelijke thematiek of problematiek.”*³⁷

Het begeleiden van deze groepen is gericht op het zoeken naar antwoorden op de existentiële of geestelijke vragen van mensen. Het begrip 'vorming' staat voor de houding van de geestelijk werker die de groepsleden bijstaat in *het vormen van hun overtuigingen, of het bekritisieren ervan*.³⁸

Ook voor Van Praag gaat het in het vormingswork om het vormen van de eigen overtuigingen. Vormingswork gaat voor hem om het helpen van de groepsleden hun eigen weg naar zelfwording en bewustwording te vinden.³⁹

Dat er door Van Praag en het HOI zoveel aandacht wordt gegeven aan het vormingswork/groepswork is natuurlijk niet los te zien van de tijdsgeest waarin Van Praag zijn artikel(en) schreef en waarin het HOI bestond. Vanaf de jaren zestig ontstond er een groeiend vertrouwen in de vormende werking van groepen en sociale verbanden. Het was het tijdperk van de (sociale) agogiek:

³³ Van Praag 2004.

³⁴ Jorna 1986.

³⁵ Men sprak in die tijd over 'geestelijk werk'. Tegenwoordig spreekt men van 'geestelijke begeleiding' of geestelijke verzorging.

³⁶ Jorna 1986, 14.

³⁷ Jorna 1986, 14.

³⁸ Wimmers 1986, 64.

³⁹ Van Praag 1996, 217.

*“De sociale agogiek is de bewuste begeleiding van een groep samenwerkende leden, die leidt tot acties, waardoor de deelnemers in een bevredigende interactie met elkaar en hun omgeving kunnen komen, met als gevolg het bereiken van doelen die zijn gesteld”.*⁴⁰

Er ontstonden volgens Olga Houweling en Kees Vissers⁴¹ in de jaren '60 en '70 tal van groepen die werden begeleid door agogen. Men hoopte met deze groepen veranderingen in de maatschappij te bewerkstelligen. Het grond idee was dat de sociale omgeving een grote invloed had op de ontwikkelingskansen van mensen. Wanneer je de ontwikkelingskansen van mensen wilde stimuleren dan moest je dus niet alleen het individu, maar ook de sociale omgeving hierbij betrekken. In de jaren '80 en '90 nam het geloof en het vertrouwen in de agogie weer af, door wetenschappelijke en maatschappelijke verschuivingen.

Dit afnemen van het geloof in agogiek is terug te zien in een verminderde aandacht die er binnen de humanistisch geestelijke verzorging is voor het groepswork. Het HOI ging in 1989 over in de Universiteit voor Humanistiek (UvH)⁴². Op de UvH kent men thans vier afstudeervarianten:

Geestelijke begeleiding, Educatie, Kritische organisatie en interventiestudies en Levensbeschouwing en onderzoekslcer.⁴³

Geestelijk vormingsonderwijs is terug te vinden in de variant Educatie. De variant geestelijke begeleiding richt zich vooral op individuele gesprekken met mensen. Er is in deze afstudeervariant slechts in één module specifieke aandacht voor het geestelijk groepswork.⁴⁴

De bovenstaande schets van de plaats die het groepswork vroeger innam, laat iets verrassends zien als het gaat om de studiegroep. De studiegroep is een nieuw project maar lijkt grote overeenkomsten te hebben met het vormingswork uit vroeger jaren. Zowel in het geestelijk vormingswork als binnen de studiegroep wil men bijvoorbeeld de groepsleden helpen een beeld te vormen van het eigen zijn en de eigen levensfase (zie bijv. paragraaf 1.3.4). In hoofdstuk 4 zullen wij daarom een verdere vergelijking maken tussen de werkwijze van de studiegroep en het geestelijk vormingswork.

Uit deze schets bleek ook dat er in de huidige tijd weliswaar minder aandacht is⁴⁵ voor het groepswork, maar dat er in de ouderenzorg nog steeds gespreksworken worden georganiseerd. Over het doel van deze gespreksworken wordt in de artikelen in de handboeken voor geestelijke

⁴⁰ Houweling-Meijers & Vissers 2005, 8.

⁴¹ idem

⁴² Zie UvH 1989.

⁴³ Zie UvH 2009.

⁴⁴ Zie Anbeek 2010.

⁴⁵ Het vormingswork is echter niet verdwenen! Hierover meer in hoofdstuk 4.

verzorging redelijk eenduidig gesproken. A.P. Klaver zegt bijvoorbeeld:

*“Bijna elk thema kan aangesneden worden. Men zou misschien zelfs mogen zeggen: het thema is minder belangrijk maar slechts een middel tot een doel. En dat is: mensen laten ervaren dat ze nog helemaal meetellen en mogen zijn zoals ze zijn.”*⁴⁶

Het gaat er bij deze gespreksgroepen dus om mensen te bekrachtigen in wie zij zijn. Het thema is daaraan ondergeschikt. Dit is vergelijkbaar met de doelstelling en werkwijze van de studiegroep zoals hierboven beschreven. Het gaat bij de studiegroep om de bekrachtiging van wie de groepsleden zijn en om hun eigen zinbeleving. Het thema van de studiegroep wordt hierbij gebruikt als 'kapstok'.

De studiegroep richt zich op een groep met een bepaalde sociale achtergrond, namelijk hoger opgeleiden. Ook dit is vergelijkbaar met de benadering van andere geestelijk verzorgers. Er bestaan gespreksgroepen voor verschillende soorten doelgroepen. Er zijn bijvoorbeeld groepen voor mensen met een bepaalde levensovertuiging,⁴⁷ gespreksgroepen voor mensen met een bepaalde politieke voorkeur,⁴⁸ etc. In dat kader geeft Gert Toes⁴⁹ een voorbeeld van een verzorgingshuis in Bolsward dat een gespreksgroep heeft opgericht voor mensen die *'behoefte hebben aan een gesprek met enige diepgang'* en zich niet thuis voelen op een afdeling voor groepsverzorging. Dit voorbeeld heeft grote overeenkomsten met de studiegroep die zich richt op hoger opgeleiden die zich niet thuis voelen op de dagopvang afdeling van Respect Zorggroep Scheveningen.

Na het lezen van de verschillende artikelen springen echter twee verschillen duidelijk in het oog: Ten eerste wordt er bij de doelgroep van de gespreksgroepen een onderscheid gemaakt naar ziektebeeld. Men maakt een verschil tussen drie groepen cliënten voor de gespreksgroepen: somatische cliënten, dementerende cliënten en familieleden van cliënten. H.J. Esser en S. van der Sar⁵⁰ geven bijvoorbeeld een uitgebreide beschrijving van aparte gespreksgroepen voor dementerenden en voor somatische cliënten en M. Meijer gaat beschrijft een ontmoetingsgroep voor dementerenden⁵¹.

Bij de studiegroep is er bewust voor gekozen om zowel cliënten met somatische problemen, dementerenden en ouderen zonder lichamelijke of cognitieve problemen samen te brengen. Wat de studiegroepleden verbindt is het hoger opgeleid zijn, niet een ziektebeeld.

⁴⁶ Klaver 1996, 491.

⁴⁷ Bijvoorbeeld een humanistische gespreksgroep in het CoornhertCentrum zie CoornhertCentrum 2010.

⁴⁸ Bijvoorbeeld een gespreksgroep over de AJC van Anton Koolwijk, zie Koolwijk 2004.

⁴⁹ Toes 2006, 445.

⁵⁰ Esser en van der Sar 2006, 447-455.

⁵¹ Meijer 2006, 456-461.

Ten tweede ontbreekt bij de beschrijving van het groepswerk de vormende kant, zoals hierboven beschreven.

2.5 Vergelijking met extramurale⁵² groepsprojecten

Een verklaring voor de indeling die bij de gespreksgroepen in verpleeg- en verzorgingshuizen wordt gemaakt, kan zijn dat de verpleeghuizen intern ook strikt zijn verdeeld naar ziektebeeld: er zijn afdelingen voor dementerenden, afdelingen voor somatische cliënten en afdelingen voor revalidanten. Ook op de dagopvang of deeltijdbehandeling worden somatische cliënten en dementerenden apart opgevangen.

De studiegroep bestaat uit cliënten die nog zelfstandig wonen: extramurale cliënten. Zij vallen dus buiten de traditionele groep cliënten van geestelijke verzorgers in de verpleeghuiszorg, namelijk bewoners van het verpleeghuis. Bewoners van zorginstellingen, of mensen die langer dan 24 uur zijn opgenomen in een zorginstelling, hebben recht op geestelijke verzorging. Dit recht is vastgelegd in artikel 3 van de 'kwaliteitswet zorginstellingen'⁵³. De bezoekers van de studiegroep, of in ieder geval de meesten van hen, vallen buiten deze kwaliteitswet en zijn dan ook een nieuwe doelgroep voor de geestelijk verzorgers (in de verpleeghuissector).

De nieuwe groep bestaat ook nog eens uit verschillende soorten mensen; van net gepensioneerden die behoefte hebben aan een goed gesprek tot dementerende 80-plussers.

Wij maken in deze paragraaf dan ook een vergelijking met andere extramurale groepsprojecten voor ouderen.

Projecten zonder geestelijk verzorger

Onderzoek op Internet leert dat er in Nederland tal van gespreksgroepen zijn voor thuiswonende ouderen. Sommige groepen worden begeleid door geestelijk verzorgers, de meesten echter door andere professionals of vrijwilligers.

Veel van de gespreksgroepen die niet worden georganiseerd door geestelijk verzorgers worden georganiseerd door welzijnsorganisaties en organisaties binnen de geestelijke gezondheidszorg (GGZ). Een zoektocht op internet laat zien dat het gespreksgroepen zijn die zijn opgezet rond één bepaald thema of probleem, bijvoorbeeld eenzaamheid,⁵⁴ rouw,⁵⁵ depressie. Deze gespreksgroepen zijn gebonden aan een bepaalde projectduur, bijvoorbeeld 7 of 8 wekelijkse bijeenkomsten,⁵⁶

Naast de "echte" gespreksgroepen bieden welzijnsorganisaties 'ouderensosen': wekelijkse

⁵² Hiermee wordt bedoeld projecten voor cliënten buiten zorginstellingen. Mensen dus die nog zelfstandig wonen.

⁵³ Zie hiervoor bijvoorbeeld St-AB 2010.

⁵⁴ Zie bijv. PZW 2010.

⁵⁵ Zie bijv. Senioren Maastricht 2010.

⁵⁶ Zie bijv. Humanitas Eemland 2010.

momenten waarop ouderen elkaar kunnen ontmoeten. De ontmoeting en gezelligheid staan hierbij voorop.⁵⁷

Deze gespreksgroepen en ouderensosen hebben met de studiegroep gemeenschappelijk dat men zich richt op een groepsgesprek met ouderen. Het grote verschil zit in de thematische aanpak (binnen de studiegroep wordt een thema gebruikt als kapstok, binnen de beschreven gespreksgroepen gaat het om een bepaald thema/probleem) en de duur van het project.

Projecten met geestelijk verzorger

Echte extramurale geestelijke verzorging komt maar moeilijk van de grond. In zijn scriptie *Geestelijke verzorging buiten de deur*⁵⁸ stelt Eric de Rooij dat er kansen zijn voor extramurale geestelijke verzorging, maar dat er nog veel hindernissen te nemen zijn. Een heikel punt is steeds de financiering. Er zijn dan ook, volgens hem, maar weinig puur extramurale gespreksgroepen. De meeste gespreksgroepen, die geleid worden door een geestelijk verzorger, worden georganiseerd vanuit zorgorganisaties. Een interne gespreksgroep in een verzorgingshuis wordt bijvoorbeeld opengesteld voor mensen die lid zijn van een bepaalde thuiszorgorganisatie⁵⁹. Een andere mogelijkheid is dat de geestelijk verzorger een gespreksgroep organiseert op een dagopvang (verzorgingshuis) of een dagbehandeling (verpleeghuis) van een zorgorganisatie. Deze laatste optie wordt uitgebreid beschreven door Gert Toes⁶⁰. Hij stelt dat een geestelijk verzorger (die extramuraal wil werken) zich, om de boel overzichtelijk te houden, het best kan inpassen in de bestaande structuren. Het kan dan een uitdaging voor de geestelijk verzorger zijn om een gespreksgroep te organiseren op een dagbehandeling/opvang. zij/hij werkt dan met een extramurale groep, maar vanuit de bestaande structuur van de zorginstelling.

De studiegroep beweegt zich ergens op het vlak tussen inpassing in de bestaande structuren en pure extramurale groep. Voor de studiegroep maakt de geestelijk verzorger enerzijds gebruik van de ruimten en de diensten van Respect Zorggroep Scheveningen en een deel van de studiegroepleden is cliënt van de dagbehandeling. Anderzijds zijn er studiegroepleden die speciaal voor de studiegroep komen en in die zin pure extramurale cliënten zijn.

2.5 Vragen bij studiegroep

In dit hoofdstuk gaven wij een beschrijving van de opzet en de werkwijze van de studiegroep.

⁵⁷ Zie bijv. Alifa-Welzijn 2010.

⁵⁸ de Rooij 2008.

⁵⁹ Mensen die lid zijn van het Zekerthuis abonnement van de verschillende zorgaanbieders in Den Haag kunnen bijvoorbeeld mee doen aan de humanistische gespreksgroep in het Haagse verzorgingshuis CoornhertCentrum. Zie hiervoor. CoornhertCentrum 2010, zoekterm: ZekerThuis.

⁶⁰ Toes 2006, 436-447.

Behalve dat het hoofdstuk hopelijk duidelijkheid gaf over het project van de studiegroep riep het ook vragen op. Deze vragen gaan over de aard van de begeleiding door de geestelijk verzorger en over de ouderdom als levensfase. Zij liggen ten grondslag aan de onderzoeksvraag in deze scriptie naar wat de rol, de betekenis en de eigenheid van geestelijke verzorging is bij het begeleiden van 'de studiegroep'. Wij zullen deze vragen daarom in deze paragraaf alleen opwerpen. Een beantwoording van de vragen zal echter gebeuren in de volgende hoofdstukken. De vraag over de ouderdom komt ter sprake in hoofdstuk 3 en de vragen over de aard van de begeleiding van de studiegroep in hoofdstuk 4 en vijf.

Vragen over de aard van de begeleiding (hoofdstuk 3 en 4)

- Uit vergelijking met andere projecten die zich richten op hoger opgeleide ouderen blijkt dat bij geen van deze projecten een geestelijk verzorger betrokken is. Dit roept de vraag op, ondanks wat eerder in paragraaf 1.4.1 werd beweerd, of de geestelijk verzorger ook de aangewezen professional is bij het begeleiden van de studiegroep.
- Wij zagen in dit hoofdstuk dat de studiegroep overeenkomsten vertoont met wat vroeger 'geestelijke vorming' heette. Is de studiegroep op te vatten als een vorm van geestelijke vorming en zo ja, wat zijn de overeenkomsten en verschillen?

Hoofdstuk 3: Perspectieven

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk stelden wij dat de studiegroep beoogt mensen inzicht te geven in de omgang met en de betekenis van levensfase én dat de studiegroepleden oud worden verschillend beleven. Wij wierpen daarom in paragraaf 1.5 de vraag op naar wat verschillende visies zijn op oud worden en vanuit welke visie op oud worden de studiegroep wordt begeleid. In dit hoofdstuk zullen wij ingaan op verschillende visies op oud worden. Wat deze betekenen voor de studiegroep zullen wij in hoofdstuk 4 onderzoeken.

Arlette van Assel en Els Messelis⁶¹ stellen dat het bij groepswork met ouderen belangrijk is vanuit welk perspectief op oud worden een groep wordt begeleid.⁶² Het perspectief op oud worden en ouderen is belangrijk voor de manier waarop de groep wordt geleid en voor de doelstelling van een groep. Om een antwoord te kunnen geven op de vraag in paragraaf 1.5 en om een beeld te krijgen van de betekenis van verschillende visies op oud worden voor de studiegroep zullen wij in dit hoofdstuk ingaan op de belangrijkste gerontologische perspectieven op oud worden. Daarnaast zullen wij drie visies op ouder worden bestuderen van vier belangrijke deelnemers aan het huidige debat over goed oud worden, namelijk ethicus/ theoloog Frits de Lange, gerontoloog/ filosoof Jan Baars en humanistica Anouk Bolsenbroek en, wijlen, professor aan de Universiteit voor Humanistiek en socioloog Douwe van Houten.

3.2 Gerontologische perspectieven

Volgens Alfons Marcoen bestaan er binnen de gerontologische wetenschap sinds de jaren '80 van de vorige eeuw drie belangrijke basisvisies op- of basismodellen van- ouder worden, namelijk het deficitmodel, het rust-roestmodel en het competentiemodel⁶³. Deze modellen volgden elkaar, volgens Marcoen, op een dialectische manier in de tijd op: het rust-roest-model was een reactie op het deficitmodel en het competentiemodel was daarna een synthese tussen deficitmodel en rust-roest-model.

De modellen zijn echter ook naast elkaar blijven bestaan en zijn herkenbaar in verschillende gerontologische theorieën over het ouder worden en zijn daarnaast herkenbaar in onze dagelijkse opvattingen over oud worden. Marcoen stelt dan ook dat het deficit-model, het rust-roest-model en het competentiemodel op een dynamische wijze terug te vinden zijn in de door mensen beleefde,

⁶¹ Van Assel & Messelis 2006.

⁶² Van Assel & Messelis 2006, 16.

⁶³ Zie Marcoen 2006 a, 63-70.

uitgesproken en geleefde perspectieven op oud worden. Wij denken verschillend over oud worden en geven vanuit dit denken op verschillende wijzen vorm aan oud worden. Gerontologische perspectieven komen dus op allerlei manieren terug in de dagelijkse omgang en benadering van ouderen.⁶⁴

Andere schrijvers kiezen, in plaats van het beschrijven van basismodellen, voor het geven van een overzicht van het ontstaan van verschillende theorieën op oud worden. Zo geven ook Van Assel en Messelis een schets van het ontstaan van verschillende theorieën over oud worden. Uiteindelijk stellen ook zij dat er drie belangrijke theorieën zijn, namelijk de disengagementtheorie, de activiteitstheorie en de continuïteitstheorie.

Deze drie theorieën vertonen grote overeenkomst met de basismodellen die Marcoen schetst. Er zijn echter ook verschillen. Om een duidelijk beeld te krijgen van de verschillende gerontologische perspectieven op oud worden, zullen wij daarom de genoemde modellen en theorieën achtereenvolgens beschrijven en deze ten slotte in paragraaf 2.2.5 met elkaar in verband brengen.

3.2.1 Het deficit-model

*“Ouder worden, verouderen moet op een geheel andere wijze worden bekeken en niet langer in het gangbare deficitmodel: verouderen is verliezen, verouderen is tekortschieten.”*⁶⁵

Het in het bovenstaande citaat genoemde 'deficit-model' (Engels: gebrek, Latijn: tekort) gaat uit van een vaste levensloopindeling: in de jeugd een groei van kennis, kracht en vaardigheden, op middelbare leeftijd het hoogtepunt van kennis en vaardigheid en in de ouderdom de achteruitgang van kracht, kennis en kunde.

Ouderdom of oud worden staat in dit model gelijk aan aftakeling (achteruitgang) en een steeds grotere afhankelijkheid.⁶⁶ Het gaat in het deficit-model dus sterk om de slijtage van het lichaam en geest en, psychisch gezien, om een steeds groter wordende ervaring van verlies. Zorg die aan ouderen wordt geboden vanuit het deficit-model gaat dan ook uit van het ondersteunen en helpen van steeds hulpbehoevender ouderen.

Oud worden staat in dit model dus gelijk aan een niet te ontkomen natuurlijk proces van achteruitgang en verval.

Zwart-wit bezien is het deficit-model een negatieve of pessimistische visie op oud worden: het hoogtepunt in de levensloop is geweest, nu rest aftakeling en verlies. Deze visie roept bij bepaalde mensen daarom weerstand op en verschillende schrijvers komen dan ook tegen deze visie in het geweer. De verpleeghuisarts en hoogleraar klinische geriatrie Dick Sipsma doet dat bijvoorbeeld in

⁶⁴ Marcoen 2006, 63-66.

⁶⁵ Sipsma 2008, 17.

⁶⁶ Zie bijv. Marcoen 2006 a, 66 en van Schijndel 1993.

zijn essay *Van oude mensen, de dingen die gaan komen*.⁶⁷ Het bovenstaande citaat komt uit dit essay.

Sipsma stelt dat de nadruk op slijtage en achteruitgang in het deficit-model niet langer van deze tijd is. De maatschappij vergrijsst. Een steeds groter deel van de bevolking behoort tot de groep ouderen. Sipsma pleit dan ook voor een nadruk op de positieve kanten van het ouder worden.

Hij verzet zich tegen het deficit-model om twee redenen: ten eerste wordt ouderdom, in zijn beleving, vanuit dit model te negatief benaderd. Ten tweede stelt hij dat door nadruk te leggen op slijtage en verval als behorend bij de ouderdom, er te weinig wordt gedaan om deze slijtage te bestrijden. Als voorbeeld noemt hij de ziekte van Alzheimer. Tot in de jaren zestig dacht men dat dementie hoorde bij het oud worden. Het werd, vanuit het deficit-model, gezien als een ouderdomskwaal. Vanaf de jaren zeventig kwam er meer onderzoek naar de oorzaken van dementie. Men ontdekte dat het een ziekte was die weliswaar verband houdt met het ouder worden, maar het ouder worden niet direct als hoofdoorzaak heeft. Door onderzoek weet men nu beter hoe men met dementerenden om moet gaan en hoopt men op termijn medicijnen te hebben tegen Alzheimer.

Met zijn verweer tegen het deficitmodel laat Sipsma zien dat het negatief kan zijn om alleen vanuit dit model naar ouder worden te kijken. Wanneer bepaalde kwalen gezien worden als ouderdomskwalen dan bestaat het risico dat lijden aan deze kwalen voor lief wordt genomen.

Uiteindelijk rekent Sipsma m.i. in zijn verweer niet af met het deficitmodel. Hij geeft hoog op van alle, toekomstige, wetenschappelijke ontwikkelingen die het mogelijk maken om 'ouderdomskwalen' te genezen of uit te stellen. Uiteindelijk blijft het echter bij uitstellen en volgt onherroepelijk het verval en de dood. In Sipsma's beleving gaat het dan echter om een korte laatste fase van het leven:

*“Aan de horizon gloort het beeld van de rennende novogeront, die zonder lichamelijke en geestelijke belemmeringen zijn of haar leven doorgaat met een niet al te nare fase van voltooiing.”*⁶⁸

3.2.2 Rust-roest-model

“Voltaire genoot op zijn oude dag met volle teugen van lekker eten en drinken, van feestvieren, tuinieren, en ook van werken. Werk was vaak zijn medicijn. Hij boorde zich als bejaarde door zijn werk dieper in de maatschappij dan hij ooit gedaan had. Hij had zich- geld genoeg- in stilte kunnen terugtrekken om meloenen te kweken. Maar hij deed het niet.

⁶⁷ Sipsma 2008.

⁶⁸ Sipsma 2008, 26.

Als ik aan Voltaire denk heeft de vergrijzingsdiscussie voor mij afgedaan."⁶⁹

Een voorbeeld van een rust-roest-model-aanhanger is Paul Steenhuis. In zijn essay *Voltaire als vrolijk antwoord op de vergrijzing*⁷⁰ voert hij Voltaire als een ware super-senior ten tonele die tot op hoge leeftijd actief deelnam aan politiek, cultuur en aan welzijnswerk. Daarnaast beschrijft Steenhuis hem als auteur, minnaar, tuinier en ondernemer tot op hoge leeftijd.

Steenhuis verzet zich tegen het feit dat mensen, in zijn beleving, worden afgeschreven nadat men een bepaalde leeftijd heeft bereikt. Voor hem is de actieve Voltaire een voorbeeldfiguur voor ouderen. Niet iedereen zal even vitaal kunnen blijven, maar nastreven kan iedereen het wel.

Het rust-roest-model gaat er dan ook, anders dan het deficit-model, van uit dat de achteruitgang en aftakeling op hogere leeftijd niet primair komt door het ouder worden, maar door de toenemende inactiviteit van ouderen zelf. Het verlies van cognitieve, lichamelijke en sociale functie heeft als oorsprong dat deze functies niet of te weinig worden gebruikt.⁷¹

Het is een perspectief op ouder worden waarin ouderen door actief te blijven doen wat zij zelf nog kunnen zo lang mogelijk vitaal kunnen blijven en zich welbevinden. Zorg die aan ouderen wordt geboden vanuit een rust-roest-model gaat daarom uit van het stimuleren van het zolang mogelijk actief blijven.

Marcoen stelt dat het rust-roest-model een reactie is op het deficit-model. Naar mijn overtuiging geldt voor het rust-roest-model echter hetzelfde als wat wij hierboven stelden bij Sipsma: door actief te blijven wordt verlies en achteruitgang wel uitgesteld, maar niet opgeheven. Het rust-roest-model is m.i. daarom niet op te vatten als een compleet ander model dan het deficit-model. Er wordt in de twee modellen wel een andere nadruk gelegd. In het deficitmodel ligt de nadruk op achteruitgang, verlies en de dingen die ouderen niet meer kunnen. In het rust-roest-model ligt de nadruk op wat ouderen nog wel kunnen.

3.2.3 Het competentiemodel

*"Het op een effectieve wijze met de veranderingen in zichzelf en de omgeving omgaan leidt tot welbevinden. De oudere mens is in staat vitaal te blijven."*⁷²

Het competentiemodel gaat volgens Marcoen meer dan het deficit-model en het rust-roest-model uit van de individuele mens en haar of zijn mogelijkheden/competenties.⁷³ Het gaat om de individuele mens en hoe deze omgaat met het ouder worden. Oud worden staat in dit model gelijk aan (individuele) aanpassingen aan veranderende omstandigheden.

⁶⁹ Steenhuis 2006, 74.

⁷⁰ Steenhuis 2006.

⁷¹ Zie Marcoen 2006, 66-68.

⁷² Marcoen 2006, 67.

⁷³ Zie bijv. Marcoen 2006, 68-69. Of van Schijndel 1993.

Centraal staan in dit model steeds de competenties van de ouder wordende mens. Ook al neemt de kracht, de cognitie of gezondheid van iemand af men heeft altijd dingen (competenties) die men nog wel goed kan en die men kan inzetten en ontwikkelen. Het ideaal volgens dit model is dat je je als ouder wordend mens steeds aanpast aan de bestaande mogelijkheden en er dan het beste van maakt. Dat betekent dat de oudere mens niet wordt gereduceerd tot uitsluitend een afhankelijke zorgvrager, maar tot iemand die zelf in staat is hulp te vragen wanneer dat nodig is en de overige dingen zelf oplost. Termen als 'succesvol ouder worden', optimaal ouder worden etc. passen dan ook echt binnen dit model.⁷⁴

Volgens Marcoen volgen de drie modellen van ouder worden elkaar op een dialectische manier op in de tijd. Dit is goed terug te zien in het competentiemodel. Het model lijkt een synthese te zijn tussen rust-roest-model en deficit-model. Aan de ene kant herkennen wij namelijk het rust-roest-model. Ouderen worden in het competentiemodel gezien als mensen die actief kunnen blijven en hun competenties kunnen blijven ontwikkelen.

Aan de andere kant wordt de achteruitgang en slijtage van het deficit-model niet ontkennt of vooruit geschoven. Men past zich binnen het competentiemodel steeds aan de nieuwe situaties van achteruitgang en slijtage aan.

3.2.4 De activiteitstheorie

Opvallend aan de modellen van Marcoen is dat er vooral uit wordt gegaan van de biologische en psychologische betekenis van ouder worden. In de theorieën die Van Assel en Messelis onderscheiden gaat het meer om de maatschappelijk rol van ouderen en de waarde die er wordt toegekend aan het ouder worden.

De activiteitstheorie sluit aan bij het rust-roest-model van Marcoen. Gelukkig oud worden betekent voor aanhangers van deze theorie dat ouderen geëngageerd moeten blijven en zo lang mogelijk actief en (zo mogelijk) arbeidzaam moeten blijven.⁷⁵

Van Assel en Messelis stellen dat de activiteitstheorie in de jaren '40 en '50 van de vorige eeuw ontstond⁷⁶. Wetenschappers aan de universiteit van Chicago reageerden met deze theorie op een situatie die was ontstaan vanaf de 19e eeuw. In de laatste jaren van de 19e eeuw en de beginjaren van de 20ste eeuw werden namelijk steeds meer ouderen die in de industrie werkten, ontslagen en vervangen door jongere en goedkopere werknemers. Na de tweede wereldoorlog ontstonden er in verschillende landen pensioensystemen waardoor er steeds meer ouderen buiten het arbeidzame, het politieke en het sociale leven kwamen te staan. Volgens Van Assel en Messelis was de beeldvorming

⁷⁴ Zie Marcoen 2006 c, 295-310 of Marcoen 2006, 68.

⁷⁵ Zie hiervoor van Schijndel 1993. Of De Lange 2008, 70. Of Marcoen 2006, 26.

⁷⁶ Van Assel & Els Messelis 2006, 23-24.

over het ouder worden tot die tijd negatief gekleurd. Men geloofde dat ouderen hun interesses in werk en maatschappij verloren.

Toen de groep 'werkloze' ouderen na het ontstaan van pensioensystemen steeds groter werd, ontstonden er vragen rond deze negatieve beeldvorming. Men vroeg zich af of ouderen zo niet op een zijspoor werden gezet. Vanuit deze vragen ontstond de activiteitstheorie. De theorie benadrukt het belang van het vasthouden aan bepaalde sociale rollen of het ontwikkelen van nieuwe sociale rollen voor ouderen. Juist door actief verbonden te blijven met de maatschappij en te blijven doen wat men al deed, blijven ouderen gelukkig.

De activiteitstheorie lijkt minder dan het rust-roest-model de achteruitgang en slijtage van het deficitmodel te ontkennen. Men houdt vooral vast aan de actieve rol die ouderen kunnen spelen. Over deze rol is men echter, m.i., wel erg positief. De theorie geeft een vooral idealistisch beeld van ouder worden.

3.2.5 De disengagementtheorie

*“ Jong zijn en volwassen worden is je engageren, oud worden is je dis-engageren. ”*⁷⁷

De disengagementtheorie⁷⁸ ontstond aan het begin van de jaren '60 van de vorige eeuw als reactie op de activiteitstheorie. Onderzoekster Beatrice Neugarten deed een onderzoek naar ouderen in Kansas City. Andere wetenschappers formuleerden op basis van de uitkomsten van haar onderzoek de disengagementtheorie. Deze theorie gaat uit van het ouder-worden als een zich terugtrekken uit de maatschappij. Dit terugtrekken heeft twee richtingen: de oudere mens onthecht zich enerzijds van de wereld en anderzijds zorgt de samenleving er voor dat iemand zich kan terugtrekken. Dit dis-engageren wordt gezien als een positief en geheel natuurlijk proces waarin de ouder-wordende mens zich voorbereidt op de dood.

De aanhangers van de disengagementtheorie verzetten zich dan ook tegen de activiteitstheorie waarin ouderen actief gehecht blijven aan hun rol in de samenleving. De activiteitstheorie biedt volgens hen onvoldoende ruimte voor het loslaten van sociale rollen.

Zowel de activiteitstheorie als de disengagementtheorie lijken naar mijn idee een bepaalde universele geldigheid te claimen: het is goed voor iedereen om een actieve rol te blijven houden, of het is goed voor alle ouderen om te onthechten. Naar mijn idee wordt hiermee in beide theorieën te weinig aandacht besteed aan de grote verschillen tussen individuen in het algemeen en individuele ouderen in het bijzonder. Want wanneer heeft men de leeftijd bereikt dat men de banden met de maatschappij los laat? Wanneer is men zo oud dat men zich kan terugtrekken uit het actieve

⁷⁷ De Lange 2008, 70.

⁷⁸ Zie hiervoor o.m. Marcoen 2006 b, 26. of Schijndel 1993 of De Lange 2008, 70 of Van Assel & Messelis 2006, 24.

bestaan? En andersom, waar is de grens dat men nog actief kan zijn? Naar mijn idee verschilt dit per individu.

3.2.6 De continuïteitstheorie

“Succesvol oud worden hangt af van de vraag in hoeverre je het basispatroon van je oude leventje kunt voortzetten.”⁷⁹

In de jaren '70 van de vorige eeuw ontstond er een nieuwe theorie over de mate waarin ouderen actief kunnen zijn in de samenleving, de continuïteitstheorie. Deze theorie lijkt een nieuwe balans te zoeken tussen actief blijven en zich terugtrekken.⁸⁰

De continuïteitstheorie gaat er vanuit dat mensen zich goed kunnen aanpassen aan het oud worden door het activiteitenpatroon en de leefstijl voort te zetten die men al had. Goed oud worden gaat in deze theorie dan ook samen met het vermijden van grote nieuwe breuken in levensstijl. Men past zich aan het ouder worden aan. Tegelijkertijd probeert men nog zoveel mogelijk voort te leven op de manier die men al deed. Op deze manier blijven ouderen, volgens de aanhangers van de continuïteitstheorie, het gelukkigst.

Wij herkennen zowel de activiteitstheorie als de disengagementtheorie in de continuïteitstheorie: men blijft enerzijds proberen om het activiteitenpatroon dat men gewend is voort te zetten. Aan de andere kant is er, doordat men zich steeds aan de nieuwe situatie aanpast, de ruimte om zich geleidelijk terug te trekken uit het actieve leven.

Ook al zoekt men in de continuïteitstheorie naar een nieuwe balans tussen activiteit en disengagement, uiteindelijk lost de theorie m.i. niet de problemen van beide theorieën op. Men kan niet eeuwig blijven proberen het bekende activiteitenpatroon voort te zetten en grote breuken te vermijden. Er komt een dag dat er door ziekte, achteruitgang, opname in een verpleeghuis etc. toch grote breuken ontstaan en het bekende levenspatroon niet meer kan worden voortgezet.

Daarnaast gaat de theorie sterk uit van het ouder worden als een proces van aanpassing (continuïteitstheorie). Of en hoe sterk men zich moet aanpassen aan het ouder worden hangt echter mede af van de individuele situatie van ouderen. Ook Van Assel en Messelis zien dit probleem van de algemeenheid van de theorieën.. Zij stellen dat er sinds de jaren '90 van de vorige eeuw sprake is van een paradigmawissel. Vanaf 1990 is er de opkomst van het competentiemodel (zoals hierboven beschreven) waarin de individuele kwaliteiten van ouderen meer de ruimte krijgen.

Dit competentiemodel gaat meer dan de bovenstaande theorieën uit van de oudere mens als individu.

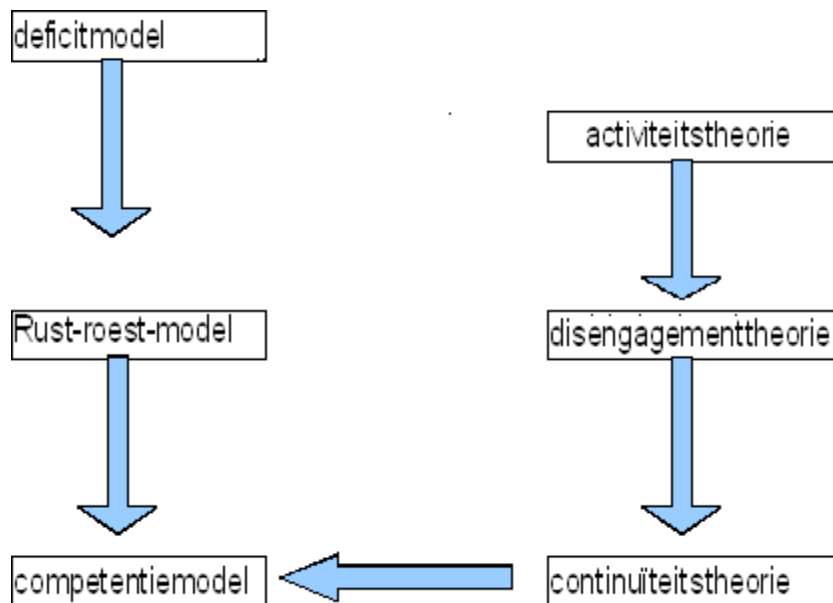
⁷⁹ De Lange 2008, 71.

⁸⁰ Zie bijv. De Lange 2008, 70-71. Of van Assel & Messelis 2006, 26-28.

3.2.7 Onderlinge verhouding gerontologische perspectieven

De bovenstaande beschrijving van modellen en theorieën laat zien dat de basismodellen zoals die door Marcoen worden geschetst ook als basis worden gebruikt door Van Assel en Messelis. Zij beschrijven hoe de activiteitstheorie ontstond door zich af te zetten tegen een deficit-kijk op ouder worden. De activiteitstheorie is dan ook direct terug te voeren op een rust-roest-model van oud worden.

De disengagementtheorie gaat uit van een deficitmodel van oud worden. Anders dan het negatieve beeld van verlies en slijtage in het deficitmodel benadert de disengagementtheorie het proces van onthechting echter positief. Het is goed als ouderen de ruimte krijgen zich los te maken van deze wereld. Ervaringen van verlies en achteruitgang horen daarbij.

De continuïteitstheorie biedt zowel ruimte voor actief blijven als voor het zich terugtrekken. De nadruk ligt echter op het steeds weer aanpassen aan een nieuwe situatie. Het oud worden wordt dus in deze theorie benaderd vanuit zowel het deficit-model (oud worden is achteruitgaan) als het rust-roest-model (men moet zich zo actief mogelijk aanpassen aan deze achteruitgang). Dit alles hebben wij proberen te duiden in het onderstaande schema.

Uiteindelijk komen zowel Marcoen als Van Assel en Messelis uit op het competentiemodel. Voor Marcoen is dit model een synthese tussen het deficitmodel en het rust-roest-model. Voor Van Assel en Messelis is het competentiemodel het nieuwe paradigma van waaruit men vanuit de jaren negentig oud worden beziet. Er is volgens hen in het competentiemodel meer ruimte voor de individuele beleving van het oud worden.

Deze ruimte voor de individuele beleving van het oud worden en de balans tussen activiteit en terugtrekking is duidelijk terug te vinden in de theorieën en visies die in het huidige debat over

ouder worden, worden gegeven. Daarom zullen wij in de volgende paragraaf drie visies bestuderen van deelnemers uit het huidige debat. Namelijk, de visies van ethicus/ theoloog Frits de Lange, van gerontoloog/ filosoof Jan Baars en van Anouk Bolsebroek humanistica en Douwe van Houten socioloog en hoogleraar aan de universiteit voor humanistiek.

3.3 Drie moderne visies op oud worden

3.3.1 Frits de Lange

zinnig oud worden

Volgens De Lange staat onze samenleving aan de vooravond van een nieuw stadium in de geschiedenis van de mens. Doordat er enerzijds minder kinderen worden geboren en wij gemiddeld steeds ouder worden, zal een veel groter deel van de Nederlandse bevolking dan ooit te voren bestaan uit ouderen. De Lange noemt dit nieuwe stadium of deze nieuwe samenleving dan ook de 'gerontologische samenleving'⁸¹.

Rond deze gerontologische samenleving ziet De Lange echter een probleem: wij geven nog niet op een nieuwe wijze zin aan het oud worden. Over deze zin van het ouder worden werd namelijk in vroeger tijden gedacht in termen van levensfasen. Deze fasen werden *als voorgegeven trajecten beschouwd*.⁸² Het streven was steeds deze verschillende levensfasen zo goed en zuiver mogelijk te doorlopen. De zin van het doorlopen van deze levensfasen, de zin van leven, lijden en oud worden, lag in de mogelijke beloning die ons wachtte na de dood. Vanuit het Nederlands protestantisme beschouwde men namelijk het doorlopen van de levensfasen als een persoonlijke *reis van de ziel op weg naar God*.⁸³

De generatie die de basis zal vormen van de gerontologische samenleving is volgens De Lange de 'babyboomgeneratie'.⁸⁴ Het is, volgens hem, de generatie die anders denkt ouder te worden dan de generaties voor hen. In werkelijkheid heeft men volgens De Lange echter nog niet gebroken met het oude protestantse ethos van 'eerst werken dan de beloning'.

De babyboomgeneratie hangt volgens hem namelijk een ideaal van oud worden aan dat hij het 'zwitserlevengevoel' noemt. Deze term is terug te voeren op een reclamecampagne van verzekeringsmaatschappij Zwitserleven. Deze maatschappij heeft al jarenlang een campagne waarin wat oudere (maar jonger dan 65 jaar) bekende Nederlanders in de meest mooie oorden op het strand liggen en vertellen dat zij dit danken aan hun "Zwitserlevenpensioen":

⁸¹ Zie bijv. De Lange 2008, 16.

⁸² De Lange 2007b, 19.

⁸³ De Lange 2007b, 21.

⁸⁴ Volgens de Langs is dat: de generatie die het decennium na het einde van de tweede wereldoorlog is geboren dus van 1945 tot en met 1955.

“Het zwitserlevengevoel staat voor zorgeloos genieten nadat je gestopt bent met werken.”⁸⁵ En: Lekker reizen, eten en drinken, jezelf verwennen- een hedonistisch paradijs voor de levenslustige senior, die stevast van plan is er nog heel veel jaren van te blijven genieten. Sterven is iets voor anderen. U kunt altijd nog doodgaan.”⁸⁶

In het zwitserlevengevoel wordt de beloning die de mens wacht niet meer in het hiernamaals geplaatst, maar in deze wereld en in dit leven. Het ideaal gaat uit van: eerst werken en sparen, daarna genieten na de pensionering.

Tegen dit genieten als ouderdomsideaal heeft De Lange echter twee bezwaren. Ten eerste realiseert men zich volgens De Lange niet dat het ideaal van genieten leuk is voor een vakantie, maar behoorlijk saai en weinig vervullend kan zijn als het gaat om een periode van jaren.⁸⁷ Ten tweede gaat het zwitserlevenideaal te veel uit van de beheers- en organiseerbaarheid van het leven. Vitaal en genietend oud worden lijkt te kunnen worden gekocht en te worden verzekerd. De realiteit is echter weerbarstiger dan dat het ideaal van het zwitserlevengevoel ons voorschotelt: de dood en ziekten kunnen ons op elk moment in het leven overvallen.

Om een werkelijk antwoord te kunnen hebben op de uitdagingen van de gerontologische samenleving zullen wij volgens De Lange dus een andere, zinnige, kijk op ouder- worden, moeten ontwikkelen dan de kijk vanuit het zwitserlevengevoel.

Deze 'zinnige kijk' gaat uit van een opvatting van de levensloop waarin tijdens hele leven ruimte blijft voor werken, leren én genieten. De ouderdom is dan niet de fase waarin wij ons, genietend, terugtrekken uit de maatschappij, maar waarin wij, rekening houdend met onze afnemende krachten en met onze eindigheid die steeds dichterbij komt, deel uit blijven maken van de maatschappij. Dit deel uit maken van de maatschappij betekent niet dat ouderen tot hun laatste snik moeten blijven werken. Het gaat er voor De Lange om dat ouderen bezig blijven zin te geven aan hun leven. Deze zin kan men aan het leven geven door te werken, te creëren of door betekenisvol te zijn voor anderen, maar ook door kleine dingen heel bewust te ervaren:

“Zo gezien is het waarderen van een moment van aandacht, een kleine attentie of het genieten van een maaltijd, al een grote scheppingsdaad: in de waardering ervan worden menselijke waarden verwerkelijkt en is men het verval te slim af.”⁸⁸

Ouderen moeten dus in overtuiging van De Lange bezig blijven om, naar eigen kunnen, vorm en zin te blijven geven aan het eigen bestaan. Deze opvatting van 'zinnig oud worden' past daarom binnen het competentiemodel.

⁸⁵ De Lange 2008, 7.

⁸⁶ De Lange 2008, 8.

⁸⁷ Zie De Lange 2008, 11.

⁸⁸ De Lange 2008, 149.

Generativiteit

De Lange verzet zich tegen het hedonisme van het zwitserlevengevoel. Het is echter de vraag waarom zijn pleidooi voor een zinniger leven alleen zou gelden voor babyboomers en ouderen. Wanneer het een taak is voor ouderen om zelf vorm en zin te geven aan het leven dan geldt dit toch ook voor jongeren en volwassenen? Als hedonisme niet vervullend is voor ouderen, is het dat dan wel voor jongeren?

De Lange geeft in zijn boeken geen direct antwoord op de bovenstaande vragen. Hij stelt wel dat er een verschil is van rollen van jongeren en ouderen in de maatschappij. Hij kent ouderen een bijzondere eigen rol toe in de maatschappij:

*“Generativiteit is dus bij uitstek iets voor ouderen. In de tweede levenshelft zijn volwassenen meer en meer geneigd om hun identiteit te definiëren als 'ik ben wat er van mij blijft voortleven’”*⁸⁹

Bij het oud worden verbreedt zelfverwerkelijking zich van het individu naar de maatschappij en de gemeenschap waar men toe behoort. De Lange noemt dit generativiteit. Ouderen geven aan hun kinderen, kleinkinderen en gemeenschappen waarden, symbolen en verhalen mee. Juist in de overdracht van deze verhalen en symbolen ziet hij een grote taak voor ouderen.

De Lange stelt dat hij het begrip 'generativiteit' ontleent aan de theorieën hierover van Erikson en McAdams die zich op Erikson baseert.⁹⁰ Zij definiëren generativiteit als volgt: *“Generativity is primarily the concern in establishing and guiding the next generation.”*⁹¹ Generativiteit is dus voor hen in de eerste plaats de zorg voor de begeleiding van de nieuwe generatie.

Een belangrijke bron van generativiteit is volgens McAdams de angst voor de dood. Wij proberen onze eigen dood te overstijgen door wat van ons zelf na te laten aan volgende generaties. Dat is niet alleen voorbehouden aan hen die kinderen opvoeden. Generativiteit kan blijken uit de dingen die wij creëren, uit onze maatschappelijk betrokkenheid, uit onze verhalen, uit wat wij anderen willen leren, enz.

McAdams spreekt over generativiteit in verband met de levensverhalen via welke wij onze levens vormgeven en verwoorden. Uit bestudering van deze verhalen blijkt dat sommige mensen meer generatief zijn ingesteld dan andere en dat ieder hier op een unieke wijze vorm aan geeft. Het is dan ook McAdams een dynamisch proces is.⁹²

Waar McAdams wijst op de verschillen tussen mensen als het gaat om generativiteit, daar spreekt De Lange in er veel algemenere termen over. Hij stelt dat generativiteit bij uitstek iets is voor

⁸⁹ De Lange 2007b, 179.

⁹⁰ De Lange 2007b, 178-188.

⁹¹ McAdams 1993, 227-228.

⁹² McAdams 1993, 229-240.

ouderen. Het geeft de oudere haar/zijn eigen rol en taak. Dit geeft ons een andere kijk op de visie van De Lange. Stelden wij eerst dat zijn visie past binnen het competentiemodel, nu zien wij ook overeenkomsten met de activiteitstheorie: ouderen moeten een eigen actieve rol blijven spelen in de maatschappij. Deze rol is, volgens De Lange, echter wel anders dan de rol van jongeren.

De kritiek die wij formuleerden op de activiteitstheorie gaat ook op voor theorie van De Lange. Hij is wel heel optimistisch over de rol die alle ouderen kunnen blijven spelen. McAdams laat zien dat niet alle ouderen even generatief zijn ingesteld en dat generativiteit een uniek proces is. De Lange gaat aan deze verschillen tussen mensen voorbij door te stellen dat generativiteit bij uitstek iets is voor (alle) ouderen.

3.3.2 Jan Baars

Het nieuwe ouder worden

Zoals wij hierboven zagen, stelt De Lange dat wij nog niet klaar zijn voor het gerontologische tijdperk. Hij stelt dat wij ouderdom niet moeten koppelen aan een hedonistisch zwitserlevengevoel, maar dat ouderen intensief moeten bezig zijn met de zin van het ouder worden en hij geeft ouderen daarnaast, via het begrip 'generativiteit' een nieuwe rol. Ook Jan Baars ⁹³zoekt naar een nieuwe benadering van oud worden en naar een andere rol voor ouderen.

De huidige maatschappij is volgens Baars steeds meer op de jeugd en jeugdigheid gericht. Dit heeft er voor gezorgd dat ouderen uit het domein van het normale, lees jeugdige, leven worden verdreven. En daar ziet Baars een paradox: aan de ene kant wordt jeugdigheid en jong zijn steeds belangrijker en wordt men steeds sneller oud gevonden. Aan de andere kant wordt de moderne mens steeds ouder en blijft men steeds langer vitaal en gezond. In Baars' beleving komt er dus een steeds grotere groep ouderen aan de zijlijn van de maatschappij te staan.

Om dit probleem op te lossen stelt Baars voor om de betekenis van het ouder worden op een nieuwe manier te benaderen. Deze nieuwe betekenis van oud worden bestaat uit twee processen, namelijk: oud worden als een proces van toenemende kwetsbaarheid en oud worden als een proces van een zich verdiepende uniciteit. Op deze twee processen zullen wij nu verder ingaan.

Toenemende kwetsbaarheid

“Alle situaties en activiteiten die mensen kunnen ondernemen worden steeds verder opgedeeld in tijdsdeeltjes, waardoor er niet alleen fragmentatie optreedt maar alle betrokkenen een calculerende houding ten opzichte van de tijd aanleren. Het onvermijdelijke gevolg is dat de levensloop ontaard in een domein van belangenstrijd waarin berekeningen van tijd en leeftijd

⁹³ Baars 2007.

een cruciale rol spelen.”⁹⁴

In het bovenstaande citaat wordt gesproken over een belangenstrijd tussen berekeningen van tijd en leeftijd. Deze belangenstrijd pakt volgens Baars in onze maatschappij negatief uit voor ouderen. Onze opvatting over oud worden, blijft volgens hem, ondanks de maatschappelijke veranderingen, namelijk nog steeds gekoppeld aan een traditionele chronologische indeling.

Deze traditionele chronologische indeling brengt met zich mee dat wij, met het oprukken van de industrialisering, de levensloop steeds meer zijn gaan benaderen en beheersen vanuit een chronologische indeling: naar school voor je 18e, studeren tot je 25ste en werken tot je 65-ste. Maar niet alleen de leeftijdsfasen worden strak ingedeeld. Het hele leven lijkt te worden gereguleerd door de tijd: onze dagindeling, onze levensloop etc. Deze strakke tijdsindeling en benadering heeft gevolgen voor hoe wij denken over de verschillende leeftijdsfasen en over oud worden:

Dingen als de dood, ziekte en aftakeling lijken vanuit deze indeling primair te worden toegeschreven aan de ouderdom en het ouder-worden (de dood is iets voor na je pensioen). Dat is zijns inziens echter niet terecht. Alle mensen zijn immers sterfelijk en kwetsbaar.

*“Het menselijk leven voltrekt zich echter binnen de beperking dat mensen constitutief kwetsbare wezens zijn: niet alleen draagt het menselijk leven de dood in zich, maar evenzeer geldt dat de menselijke vrijheid de mogelijkheid van het kwaad impliceert, zoals ook intens geluk de mogelijkheid van even intens lijden als keerzijde heeft.”*⁹⁵

Baars roept dan ook op anders aan te kijken tegen ouderdom. We moeten ouderdom niet meer meten volgens de maatstaven van de tijd (je bent oud als je 65 bent), maar een groeiend bewustzijn van kwetsbaarheid van de ouderdom is belangrijk. Ouder worden is met andere woorden voor Baars een existentieel proces. Het staat gelijk aan een proces van een groeiend besef van kwetsbaarheid. Niet een behaalde leeftijd is bepalend, maar de persoonlijke ervaring die iemand zelf heeft van oud worden en kwetsbaar zijn is bepalend.

En met dit existentiële besef van kwetsbaarheid doet Baars, m.i., iets opvallends. Hij stelt dat de mens altijd mens is binnen intermenselijke verhoudingen; De mens is ingebed en wordt gevormd door de verschillende mensen om haar/hem heen.⁹⁶ De kwaliteit van deze intermenselijke verhouding of intermenselijke conditie wordt volgens Baars mede bepaald door hoe wordt omgegaan met dingen die eigen zijn aan het menselijk leven, zoals de eindigheid en kwetsbaarheid.

⁹⁴ Baars 2007, 15.

⁹⁵ Baars 2007, 196.

⁹⁶ Zie Baars 2007, 194.

Kwetsbaarheid is dus niet iets alleen voor ouderen. Baars ziet echter wel een nieuwe rol voor ouderen. Door hun eigen groeiend besef van kwetsbaarheid kunnen zij de maatschappij deze kwetsbaarheid in herinnering brengen.

“Er kan dan een groeiend besef zijn van de breekbare bijzonderheid van al datgene waar we aan hangen. Ook in dat opzicht hebben ouderen een belangrijke bijdrage te leveren aan de samenleving, in plaats van arbitrair en voortijdig aan de zijlijn te worden geplaatst.”⁹⁷

Deze rol die Baars aan ouderen geeft vind ik opvallend omdat hij nu zelf lijkt te doen waar hij zich in eerste instantie tegen verzet. Hij verzet zich tegen het feit dat, in zijn beleving, de dood en kwetsbaarheid alleen worden toegeschreven aan de ouderdom. Hij wil de gehele samenleving de menselijke kwetsbaarheid in herinnering brengen. Dit doet hij echter door juist ouderen de rol te geven ons op de kwetsbare en breekbare kant van het leven te laten wijzen. Ouderen kunnen een voorbeeld zijn door hoe zij omgaan met kwetsbaarheid. Hierdoor maakt Baars weer een koppeling tussen de ouderdom en kwetsbaarheid. Ook jongeren met een lichamelijke beperking of ziekte kunnen ons toch laten zien hoe om te gaan met kwetsbaarheid?

Oud worden als een zich verdiepende uniciteit

Niet alleen omdat ouderen kwetsbaar zijn kunnen zij echter een voorbeeld voor anderen zijn. Zoals wij hierboven zagen bestaat ouder worden enerzijds uit een toenemende kwetsbaarheid, anderzijds is er volgens Baars bij het ouder worden echter sprake van een toenemende ervaringsrijkdom. Hij noemt dit toenemen van de ervaringsrijkdom een proces van een zich verdiepende uniciteit.⁹⁸

Door de toenemende kwetsbaarheid kan de wereld van ouderen 'kleiner' worden. Aan de andere kant kunnen door dit kleiner worden van de wereld andere *gebeurtenissen een nieuwe intensiteit aannemen*.⁹⁹ Door de steeds sterker wordende confrontatie met de menselijke eindigheid en door een steeds meer gedifferentieerde kijk op het eigen leven, groeit de ervaringsrijkdom van ouderen. Baars noemt dit een proces van een zich verdiepende uniciteit omdat ieder mens op een unieke wijze omgaat met het ouder worden en het besef van eindigheid.

Wij gaan op unieke wijze om met ouder worden juist dankzij de opvoeding die wij genoten en de mensen die wij in ons leven ontmoetten. Baars stelt dan ook dat individualiteit nooit los gezien kan worden van de sociale omgeving. Individu en sociale omgeving zijn met elkaar vervlochten. Dat is de intermenselijke conditie. De mens is geplaatst in haar/zijn sociale omgeving en kan daar niet buiten. Sterker nog: de sociale omgeving bepaalt en beïnvloedt de mens/het individu¹⁰⁰.

⁹⁷ Baars 2007, 235.

⁹⁸ Baars 2007, 212.

⁹⁹ Baars 2007, 210.

¹⁰⁰ Baars 2007, 213.

Wanneer ouderen buiten het “normale” of “jeugdige” leven worden geplaatst, zoals volgens Baars in de huidige tijd, dan heeft dat dus gevolgen voor deze hele sociale vervlechting van mensen.

In plaats van ouderen buiten het normale leven te plaatsen, zouden we moeten leren van het perspectief dat ouderen kunnen bieden op de zin van het bestaan en de kwetsbaarheid van de mens vanuit hun zich steeds verdiepende uniciteit.

3.3.3 Anouk Bolebroek en Douwe van Houten

Inclusief ouder worden

De bovenstaande beschrijving van twee moderne visies op oud worden gaan inderdaad, zoals Van Assel en Messelis en Marcoen stelden over het competentiemodel, uit van de mogelijkheid van ouderen om de eigen competenties te blijven ontwikkelen en aan te passen aan de situatie. Zowel bij Baars als De Lange staan de competenties van de oud wordende mens centraal. Beiden geven echter ook verder inkleuring aan dit begrip 'competenties' door specifieke eigenschappen en processen te beschrijven die ouderen (kunnen) ontwikkelen. Voor Baars zijn dat de processen van een steeds verdiepende uniciteit en een toenemend besef van kwetsbaarheid en voor De Lange zijn dat generativiteit en zingeving. Hierboven wierpen wij enkele bezwaren op tegen deze 'inkleuringen' Zowel Baars als De Lange verzetten zich tegen het 'aan de zijlijn' staan van ouderen. Zij lijken dan ook beiden een 'activistische kant' te hebben die terug te voeren is op de activiteitstheorie: ouderen krijgen bij hen een eigen rol en eigen betekenis in de maatschappij.

Anouk Bolebroek en Douwe van Houten¹⁰¹ zijn het met dit laatste eens. Door een strikt op de verschillende individuen gerichte benadering bieden zij echter ruimte voor verschillende vormen en betekenissen van oud worden. Hierdoor heffen zij enkele bezwaren op die wij opwierpen bij Baars en De Lange.

In het boek *Goede praktijken*¹⁰² onderzoeken zij de mogelijkheid van een een inclusieve samenleving. In een inclusieve samenleving komt iedereen tot zijn recht. Iedereen kan op *een gelijkwaardige manier*¹⁰³ aan deze samenleving deelnemen. Daarom stellen Bolebroek en Van Houten dat ouderen een betekenisvolle plek dienen in te nemen in de samenleving. Inclusief ouder worden betekent dat dat iemand nooit uitontwikkeld is: *ook als we tachtig zijn kunnen we nog nieuwe wegen inslaan*¹⁰⁴.

Net als Baars stellen Bolebroek en Van Houten dat leeftijd niet het criterium moet zijn om iemand oud te noemen of uit te sluiten. En net als De Lange en Baars stellen zij dat ouderen nog dingen

¹⁰¹ Bolebroek & Van Houten 2010, hoofdstuk 4.

¹⁰² Bolebroek & Van Houten 2010.

¹⁰³ Bolebroek & Van Houten 2010, hoofdstuk 1.

¹⁰⁴ Bolebroek & Van Houten 2010, hoofdstuk 4.

kunnen blijven ontwikkelen. Anders dan Baars en dan De Lange geven zij echter geen verdere uitwerking van wat de rol of taak van ouderen is. Het gaat namelijk om de participatie in de samenleving door individuele ouderen waarbij de verschillen tussen individuen juist belangrijk en waardevol zijn. Deze verschillen tussen mensen worden in de huidige tijd steeds groter. Er is dus daarom ook een steeds groter verschil en diversiteit tussen ouderen. Daardoor is *je leven op eigen wijze inrichten een belangrijke waarde geworden*.¹⁰⁵

Verschillende ouderen geven dus op verschillende manieren betekenis en richting aan hun leven. De moderne ouderenzorg kan hierop inspelen door zich te richten op de individuele beleving van zorgvragers en door ouderen de kans te bieden zich te blijven ontwikkelen.

3.3.4 Visie op ouder worden en de studiegroep

In hoofdstuk 4 zullen wij een antwoord geven op de vraag wat de betekenis is van verschillende perspectieven op oud worden op de begeleiding van de studiegroep. Op basis van de visies die wij in dit hoofdstuk bestudeerden, willen wij echter alvast twee punten aanstippen die van belang kunnen zijn voor de studiegroep:

Ten eerste lieten Baars en De Lange zien dat ouder worden kan samengaan met een toenemende gerichtheid op zingeving en betekenisgeving. Vooral Baars wijst op de existentiële dimensie van ouder worden.

Bolsebroek en Van Houten laten zien dat ouderen onderling verschillen en op verschillende wijze sturing en betekenis geven aan het leven. Juist deze existentiële dimensie en deze betekenisgeving staan centraal bij de studiegroep.

Ten tweede gaan de bestudeerde visies uit van een competentiemodel of een inclusieve benadering van oud worden. Ouderen worden geacht nog vaardigheden te kunnen ontwikkelen en nog een rol te hebben in de samenleving. Dit herkennen wij bij de studiegroep, want net als Bolsebroek en Van Houten probeert men er daar voor te zorgen dat ouderen niet uitgesloten worden van het maatschappelijke leven.

¹⁰⁵ Idem.

Hoofdstuk 4: Geestelijke verzorging

4.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken verkenden wij de opbouw, aanpak en het ontstaan van de studiegroep en bestudeerden wij visies op oud worden die mogelijk van invloed zijn op de begeleiding van de studiegroep.

Wij stelden in het vorige hoofdstuk dat oud worden kan samengaan met een toenemende gerichtheid op zingeving en betekenisgeving en dat wij deze gerichtheid herkennen bij de begeleiding door de geestelijke verzorger van de studiegroep. Daarnaast

herkennen wij bij de studiegroep de inclusieve visie op ouderen, waarin men ervoor probeert te zorgen dat ouderen niet uitgesloten worden.

Voordat wij echter in hoofdstuk 4 verder gaan op de betekenis van deze perspectieven voor de begeleiding van de studiegroep, dienen wij eerst te zoeken naar een visie op geestelijke verzorging die passend zou kunnen zijn bij de studiegroep.

Daarom zullen wij in dit hoofdstuk in het kader van de studiegroep een schets geven van verschillende visies op geestelijke verzorging en zoeken naar een visie die wij kunnen gebruiken voor de begeleiding van de studiegroep.

4.2 Definitie VGVZ

In de meeste artikelen en boeken over geestelijke verzorging benadrukt men de veelvormigheid van en de grote verschillen in opvatting over de geestelijke verzorging.

In het 'Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen' stelt Van der Kloot Meijburg¹⁰⁶ dan ook dat het bijna niet mogelijk is om een definitie te geven waarin deze veelvormigheid van geestelijke verzorging recht wordt gedaan. Hij stelt dat er uiteindelijk wel een definitie van geestelijke verzorging te geven is, maar dat deze definitie slechts een aantal kernaspecten van geestelijke verzorging zal weergeven.

Toch zijn er verschillende definities van geestelijk verzorging in gebruik. Een veel gebruikte is die van de Vereniging van Geestelijk Verzorger in Zorginstellingen (VGVZ):

*“De professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.”*¹⁰⁷

¹⁰⁶ Van der Kloot Meijburg 1996.

¹⁰⁷ VGVZ 2002, 8.

In de bovenstaande definitie worden er inderdaad, zoals Van der Kloot Meijburg aangeeft, belangrijke aspecten van geestelijke verzorging genoemd. Het is echter moeilijk om op grond van het abstracte taalgebruik van deze definitie een helder beeld te schetsen van wat geestelijke verzorging bij de studiegroep zou kunnen zijn. Laten wij daarom in deze paragraaf enkele visies op geestelijke verzorging verkennen en kijken of deze visies ook opgaan voor de geestelijke verzorging bij de studiegroep.

4.3 Aard, inhoud en werkwijze van geestelijke verzorging

'Professionele begeleiding' in de definitie van de VGVZ verwijst naar het proces van professionalisering dat de geestelijke verzorging in de zorg sinds de jaren '70 van de vorige eeuw heeft doorlopen. Het wordt vaak tegenover 'ambtelijke binding' geplaatst. Ambtelijke binding staat voor de binding die geestelijk verzorgers van oudsher hebben met een zendinggenootschappen¹⁰⁸ en wordt vaak gebruikt om de levensbeschouwelijke kwaliteit van geestelijke verzorging te duiden.¹⁰⁹ Over de noodzaak van de ambtelijke binding werd en wordt veel gediscussieerd. Het gaat echter voor het doel van deze scriptie te ver om uitgebreid stil te staan bij deze interessante discussie. Wij verwijzen hiervoor naar het cahier dat de VGVZ over dit onderwerp in 2010 uitbracht.¹¹⁰

Het proces van professionalisering startte na de oprichting van de VGVZ in 1971¹¹¹. In eerste instantie waren alleen protestante en katholieke geestelijk verzorgers lid, maar al gauw werd de VGVZ een beroepsvereniging voor alle geestelijke verzorgers (met ambtelijke binding). Als reactie op de ontzuiling en maatschappelijke ontwikkelingen heeft de VGVZ gepleit voor de professionalisering van de geestelijke verzorging. Er werd een beroepsprofiel opgesteld, er werden verschillende beleidsstukken ontwikkeld op het gebied van de plaats van de geestelijke verzorging binnen zorginstellingen, op verschillende universiteiten werd een leerstoel geestelijke verzorging opgericht en er kwam een kwaliteitsregister waarin geestelijk verzorgers zich kunnen laten inschrijven (als men voldoet aan de kwaliteitseisen uiteraard).

4.3.1 Postema

“De essentie van geestelijke zorg is het herstellen van de biografische continuïteit van een zorgdragende bij een (plotselinge) biografische discontinuïteit.”¹¹²

¹⁰⁸ Levensbeschouwelijke genootschappen.

¹⁰⁹ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Mooren 1989, 74.

¹¹⁰ VGVZ 2010.

¹¹¹ VGVZ 2002, 9-12.

¹¹² Postema 2006, 420.

Postema stelt dat levensverhalen bij uitstek het domein van de geestelijke zorg vormen. De functie van verhalen is volgens hem dat je steeds weer bepaalde aspecten uit je leven een plaats en betekenis kan geven. Via verhalen kunnen wij dus op een andere manier kijken naar onszelf. Of anders gezegd: ons zelfbeeld kan in verhalen in een ander perspectief komen te staan.

Voor Postema zijn mensen dan ook *verhalende wezens*¹¹³ Wij zijn continu bezig ons levensverhaal vorm te geven. Daarom spreekt hij in het bovenstaande citaat ook over *biografische continuïteit*. Deze levensverhalen zijn altijd afhankelijk van de context waarin wij ons bevinden. Wanneer de context (plots) verschuift, bijvoorbeeld door een opname in een verpleeghuis, dan verschuiven ook de waarden en normen die eerst doorklonken in ons levensverhaal. Dit noemt Postema een situatie van crisis, van discontinuïteit, waarin geen verhalen meer voorhanden zijn:

*“de verhalen van hun leven en daarmee een deel van de manier waarop zij dat leven verhaalden, is hen letterlijk uit de vingers geglipt.”*¹¹⁴

Juist op dat moment van crisis, van discontinuïteit, heeft de geestelijke zorg haar rol. De geestelijke zorg herstelt het gevoel van controle over het eigen levensverhaal van mensen door samen met een cliënt¹¹⁵ het levensverhaal te reconstrueren. Het doel hiervan is steeds om de discontinuïteit op te heffen en de biografische continuïteit te herstellen. En dát is volgens Postema de essentie van geestelijke zorg. Hij noemt dit de *hermeneutisch narratieve benadering*.¹¹⁶

Deze hermeneutisch narratieve benadering van geestelijke verzorging is met het oog op de studiegroep niet goed bruikbaar. De hermeneutisch narratieve benadering veronderstelt namelijk een biografische continuïteit die verstoord en hersteld kan worden. Individuen kunnen door de geestelijk verzorger geholpen worden om deze (door Postema veronderstelde) biografische continuïteit te herstellen.

Bij de studiegroep kiest men niet voor het herstellen van een biografische continuïteit bij individuen, maar wil men mensen weer samen brengen en hen stimuleren hun kennis en inzicht verder te ontwikkelen.¹¹⁷ Men wil, zoals wij ook zagen bij Bolsenbroek en Van Houten, (hoger opgeleiden) ouderen weer een eigen plaats geven in deze maatschappij. Men richt zich niet op het individuele levensverhaal van de deelnemers, maar men brengt de deelnemers samen rond een bepaald thema. Daarom kan Postema's beschrijving van geestelijke verzorging niet (geheel) opgaan voor de geestelijke verzorging bij de studiegroep. Voor veel schrijvers over dit onderwerp is deze

¹¹³ Postema 2006, 416.

¹¹⁴ Postema 2006, 418.

¹¹⁵ Postema spreekt van 'patiënt'.

¹¹⁶ Postema 2006, 419.

¹¹⁷ Zie bijv paragraaf 1.3.2.

hermeneutische benadering één van de componenten die de essentie van geestelijke verzorging uitmaken en niet de enige. Een voorbeeld hiervan kunnen we geven aan de hand van de visie van Ton Jorna.

4.3.2 Ton Jorna

Voor Ton Jorna¹¹⁸ is een hermeneutische benadering een belangrijk onderdeel van geestelijke verzorging. Anders dan Postema ziet hij echter deze hermeneutische benadering niet als dé essentie van de geestelijke zorg maar als een van de drie competenties of basisbekwaamheden van de geestelijk verzorger die het werk een samenhangende inhoud en vorm verschaffen. Hij onderscheidt een personale, een communicatieve en een hermeneutische competentie. Deze competenties zet de geestelijke verzorger in bij de ontmoeting met een cliënt.

Deze ontmoeting tussen geestelijk verzorger en cliënt heeft een speciaal karakter, namelijk een hermeneutisch karakter. Jorna spreekt over deze ontmoeting als 'tussenruimte'. Deze tussenruimte ontstaat tussen het eigen 'ik' van de geestelijk verzorger (personale competentie) en het eigen 'ik' van de cliënt. De aard van het gesprek wordt dus niet vooraf bepaald, maar ontstaat daar in de tussenruimte. De geestelijk verzorger én de cliënt bevinden zich zo in een hermeneutisch proces waarin men de ander probeert te verstaan en begrijpen.

Juist in die tussenruimte ontstaat er ruimte voor die dingen waar vaak vooraf geen woorden of definities voor zijn. Door een werkelijke ontmoeting met elkaar aan te gaan ontstaat er ruimte voor spiritualiteit (het hart) en de geest. En juist die dingen vormen voor Jorna het hart en de specialiteit van de geestelijke verzorging:

“In de ontmoeting krijgt de geestelijke dimensie al gestalte door samen met de cliënt 'in de wind te gaan staan'. Door dan toch te proberen met de 'geest' het hart te bewegen en op te rekken, ontstaat verbondenheid en vormt zich een taal die past bij 'deze mens in deze situatie.’”

Jorna's visie van geestelijke verzorging is dus al breder dan die van Postema. Beiden gaan uit van geestelijke verzorging als een hermeneutische competentie of benadering. Jorna geeft echter een verdere invulling aan deze competentie door te stellen dat geest en spiritualiteit de kern vormen van geestelijke verzorging.

Ook de visie van Jorna is echter niet in zijn totaal te gebruiken voor de geestelijke verzorging bij de studiegroep. Door zijn verdere invulling en gebruik van 'de tussenruimte' begrenst Jorna, naar mijn idee, zijn visie op geestelijke verzorging en lijkt hij het vooral te hebben over individuele gesprekken. Geestelijke verzorging wordt bij hem super individueel. Bij de studiegroep kiest men

¹¹⁸ Jorna 2005.

niet voor een vorm van geestelijke verzorging die zich richt op het individu, maar gaat het om de leden van de groep. In groepsverband wordt er bij de studiegroep gewerkt en gesproken over existentiële thema's.

4.3.3 Hetty Zock

Hetty Zock¹¹⁹ maakt een minder strikte afbakening van het domein van de geestelijke verzorging dan Postema en Jorna. Zij stelt dat er bij geestelijke verzorging altijd een overlap is in thematiek en behandelwijze met bijvoorbeeld psychologen.

Geestelijke verzorging heeft volgens haar wel een eigen, specifieke bijdrage. Zij beschouwt de geestelijk verzorger als een zorgprofessional die exclusief insteekt *bij het levensverhaal zoals beleefd en verteld door de cliënt*¹²⁰. Deze eigen specifieke bijdrage kenmerkt zich op drie manieren: Ten eerste heeft de geestelijk verzorger een benadering die uitgaat van de totale beleving van de mens. Het gaat om de eigen beleving van de cliënt en de samenhang die er is tussen verschillende niveaus van beleven en functioneren. Zock noemt dit een *holistische benadering*.¹²¹

Ten tweede heeft de geestelijk verzorger aandacht voor wat Zock de existentiële dimensie noemt: *“De existentiële dimensie is, om het in religieuze taal te zeggen, ‘niet van deze wereld’, maar krijgt via beelden en voorstellingen van het transcendente – van dat wat als transcendent ervaren wordt – wel gestalte in deze wereld, en is nauw vervlochten met psychisch functioneren.*¹²²

Zock maakt dus een directe koppeling tussen deze existentiële dimensie en ons psychisch functioneren. De geestelijk verzorger richt zich met haar/zijn aandacht op het existentiële niveau op het niveau van de zinbeleving. Dit niveau heeft zowel existentiële als psychologische aspecten.

Ten derde richt de geestelijk verzorger zich op *de evaluatieve aspecten in het zingevingsproces*.¹²³ De geestelijk verzorger richt zich op de levensverhalen van de cliënt en let op de betekenis die aan deze verhalen gegeven wordt en hoe deze betekenis doorwerkt op het psychisch functioneren van een cliënt.

Geestelijk verzorgers moeten, volgens Zock, zowel kennis hebben van de psychologie als van de geesteswetenschappen. Zij richten zich op de eigen beleving en de eigen betekenisgeving van de cliënt, maar als zorgprofessional maken zij tegelijkertijd de koppeling met het psychisch functioneren van de cliënt. Dit doet zij/hij echter vanuit een holistische benadering waarin het

¹¹⁹ Zock 2007.

¹²⁰ Zock 2007, 27.

¹²¹ Zie Zock 2007, 17, 19 en 26.

¹²² Zock 2007, 18.

¹²³ Zock 2007, p.19.

gaat om de aandacht voor de eigen totaalbeleving van de ander. Voor Zock is de geestelijk verzorger dus een *zorgprofessional* naast andere professionals.

Wij herkennen bij de studiegroep de eigen specifieke bijdrage van geestelijke verzorging zoals Zock die beschrijft, namelijk een holistisch benadering, een gericht zijn op de existentiële dimensie en het zingevingproces. Ook Zock beschrijft echter geestelijke verzorging vooral in termen van individuele begeleiding. Daarom geeft haar visie niet de geestelijke verzorging weer zoals bij de studiegroep en zullen wij verder moeten zoeken naar een visie op geestelijke verzorging waarin ook ruimte is voor een groepsbenadering.

4.3.4 Professionalisering en gemis aan gemeenschapszin

Wanneer wij de bovenstaande visies bekijken en daarnaast zien dat er relatief weinig aandacht voor groepswork is in het Handboek Geestelijke Verzorging¹²⁴ en op de Universiteit voor Humanistiek¹²⁵ dan kunnen wij, m.i., concluderen dat het proces van professionalisering een 'proces van individualisering' is geworden. De geestelijk verzorger is zich steeds meer gaan richten op de individuele cliënt en haar/zijn individuele zinbeleving.

Vanuit het oogpunt van de studiegroep missen wij in de bovenstaande visies van Postema, Jorna en Zock en in dit proces van professionalisering gemeenschappelijke bronnen van zin in plaats van individuele zinbeleving en daarnaast missen wij de gemeenschapszin: de zin van je opgenomen voelen in een groep of van in de maatschappij thuis horen. Juist dat laatste is, zoals wij zagen in het vorige hoofdstuk in de paragraaf over inclusief ouder worden, belangrijk bij de studiegroep.

4.4 Gemeenschap als bron van zin

Wanneer wij dus een visie op geestelijke verzorging zoeken die wij kunnen gebruiken om de eigenheid van geestelijke verzorging bij de studiegroep te schetsen dan moet er in deze visie ruimte zijn voor meer dan individuele zinbeleving alleen. Interessant is in dat kader een artikel¹²⁶ van Jan Hein Mooren waarin hij een schets geeft van vier bronnen van zin. De vierde van deze bronnen van zin is gemeenschap.

Deze bron van zin gaat uit van de gedachte dat wij niet alleen via onze individuele ervaringen, maar ook door de ontmoeting met anderen zin ervaren. Mooren stelt dan ook dat verschillende schrijvers/denkers zingeving relateren *aan de behoefte opgenomen te zijn in sociale verbanden*¹²⁷. Dit sluit aan bij de doelstelling en de werkwijze van de studiegroep zoals wij deze beschreven in

¹²⁴ Zie Doolaard 1996 en Doolaard 2006.

¹²⁵ Zie UvH 2009.

¹²⁶ Mooren 2010.

¹²⁷ Mooren 2010, 203.

hoofdstuk 1.

Hoe deze gemeenschapszin kan worden ingezet binnen geestelijke verzorging laat José Verheijen¹²⁸ zien in een beschrijving van humanistisch groepswork in een Huis van Bewaring. Zij beschrijft haar verbazing over de *sfeer van openhartigheid en lotsverbondenheid*¹²⁹ die er bij de gespreksgroepen in het Huis van Bewaring ontstaat.

Verheijen stelt dat deze gesprekken niet gericht zijn op veranderingen van cliënten maar dat het gaat om verheldering en bewustwording. Zij beschouwt humanistisch raadswork bij deze gespreksgroepen dan ook als *een proces van zelfbewustwording*.¹³⁰ Men komt tot deze zelfbewustwording door wat zij, in de termen van Jaspers, existentiële communicatie noemt. Existentiële communicatie gaat ervan uit dat zelfbewustwording alleen mogelijk is via communicatie met anderen. Door te communiceren met anderen verkennen en verhelderen wij onze eigen existentie. En juist dat is wat er bij de gespreksgroepen gebeurt.

Volgens Jan Hein Mooren gaat het binnen geestelijke verzorging om twee dingen bij de term *existentiële communicatie*. Men bedoelt enerzijds een gespreksrelatie die uitgaat van een intens op de ander betrokken zijn. Het gaat hierbij niet om de kennis over de ander maar over de ervaring van de ander. Anderszijds verwijst de term naar de existentie filosofie die voor voor humanistisch geestelijk verzorgers het interpretatiekader is waarvan uit men werk.¹³¹

De aanpak van Verheijen kunnen wij opvatten als een uitwisselingsmodel waarbij het niet gaat om de individuele zinbeleving van cliënten alleen, maar waar het gaat om de uitwisseling tussen groepsleden. Het gaat om wat men van deze uitwisseling voor zichzelf kan leren en wat deze uitwisseling voor zichzelf kan verhelderen.

In een visie op geestelijke verzorging die wij kunnen gebruiken voor de studiegroep zal dan ook enerzijds ruimte moeten zijn voor gemeenschapszin, opgevat als het opgenomen zijn in sociale verbanden en anderzijds moet er in gevolgde methode ruimte zijn voor het uitwisselingsmodel waarbij het niet gaat om de individuele cliënt alleen.

4.5 Jan Hein Mooren

Jan Hein Mooren geeft in zijn visie op geestelijke verzorging wél ruimte aan de verschillende bronnen van zingeving en aan een uitwisselingsmodel van geestelijke verzorging. Wij geven in deze paragraaf een schets van zijn visie op geestelijke verzorging.

¹²⁸ Verheijen 2010.

¹²⁹ Idem.

¹³⁰ Idem.

¹³¹ Zie Mooren 2010 A, hoofdstuk 10.

Mooren beschouwt geestelijke verzorging als een beroepssoort waarin, net als in andere beroepssoorten, richtingen zijn te onderscheiden.¹³² Los van deze richtingen heeft deze beroepssoort echter een 'eigen' eigenheid die zich volgens hem laat kenmerken door twee elementen, namelijk het 'domein' en het 'perspectief'.¹³³

Domein

De geestelijke verzorger richt zich op existentiële thema's en bestaansvragen. Deze twee elementen bepalen het domein van de geestelijke verzorging. Voor Mooren zijn existentiële thema's die thema's waarmee wij *onherroepelijk als bewust en intentioneel wezen geconfronteerd worden*¹³⁴. Te denken valt hierbij aan thema's als schuld, schaamte, afhankelijkheid, kwetsbaarheid, troost, liefde, vriendschap, ziekte, angst, wanhoop, ontsnapping, vrijheid, sterven enz.

Bestaansvragen zijn omvattende vragen over het leven. Het zijn vragen die gaan over de betekenis en de waarde van ons leven.

Tezamen bepalen deze existentiële thema's en bestaansvragen onze opvatting over wat in deze wereld waar en waardevol voor ons is. Mooren stelt dat het kenmerkend voor deze vragen is dat er geen directe antwoorden op of oplossingen voor zijn. Gedurende ons hele leven oriënteren wij ons steeds op deze vragen en thema's.

Perspectief

Hij stelt dat bestaansvragen en existentiële thema's opdoemen *door het perspectief van waaruit naar die vragen en thema's wordt gekeken*.¹³⁵ Het perspectief is de manier waarop door de geestelijk verzorger naar het verhaal van de cliënt wordt gekeken. Bij het perspectief van de geestelijke verzorging gaat het volgens Mooren om 'zingeving' en 'levensbeschouwing'.

Zingeving is voor Mooren een gelaagd proces dat zich beweegt tussen twee uitersten, namelijk het ervaren van zin en het ervaren van zinloosheid. Uiteindelijk ontstaat zo een geheel van zinervaringen, een ervaringsconstellatie. Deze ervaringsconstellatie bestaat uit een vijftal elementen: begrijpelijkheid, betrokkenheid, gemoedsrust, eigenwaarde en competentie. Deze elementen tezamen bepalen de *ervaring dat het leven zin heeft*.¹³⁶

Daar waar één van deze elementen wordt verstoord of bedreigd, treedt een zoektocht naar zin op. En dáár zijn geestelijk verzorgers op gericht, namelijk het herstellen of versterken van de

¹³² Mooren 2009 b.

¹³³ Mooren 2009 a.

¹³⁴ Mooren 2009 a, 7.

¹³⁵ Mooren 2009 a., 5.

¹³⁶ Mooren 2009 a, 9.

zinervaring. Hierbij maken zij gebruik van twee bronnen: enerzijds psychologische kennis en anderzijds de levensbeschouwing. Een levensbeschouwing staat voor Mooren gelijk aan een zingevingskader waarin levensstijl en een visie op het leven met elkaar worden verbonden.¹³⁷

De levensbeschouwing is voor Mooren dus een bron van zingeving en wel om vijf redenen: er wordt ten eerste een wereldbeeld¹³⁸ geformuleerd. Ten tweede formuleert men een levensperspectief.¹³⁹ Ten derde formuleert een levensbeschouwing een ethiek, moraal of esthetiek. Er wordt geformuleerd wat goed en of nastrevenswaardig is. Ten vierde bevat elke levensbeschouwing een mensbeeld en ten vijfde geven levensbeschouwingen mensen leefregels mee (op grond van de geformuleerde moraal of ethiek). Een levensbeschouwing is niet individueel alleen. Wij delen deze levensbeschouwing met hen die ons wereldbeeld, levensperspectief, ethiek, mensbeeld en leefregels delen. Deze mensen te samen vormen een levensbeschouwelijke gemeenschap.¹⁴⁰

De geestelijk verzorger is geoefend in het herkennen van deze aspecten van levensbeschouwing in de verhalen van de cliënt. Mooren zegt dan ook:

*“Dit impliceert ook dat zij de levensbeschouwelijke dilemma’s en tegenstrijdigheden waar mensen mee te maken krijgen weten op te pikken uit de verhalen die mensen over hun leven vertellen.”*¹⁴¹

De geestelijke verzorging beperkt zich echter niet tot het persoonlijke gesprek alleen. De geestelijk verzorger heeft namelijk een zeer breed handelingsspectrum:

*“Cliënten kunnen deelnemen aan bezinningsbijeenkomsten of vieringen; een afspraak kan beginnen of eindigen met een gebed of gedicht; als een cliënt daar behoefte aan heeft kan informatie gegeven worden over de aard en inhoud van een levensbeschouwelijke traditie; en de geestelijk begeleider kan rituelen verzorgen en (indien van toepassing) sacramenten bedienen.”*¹⁴²

Juist dit brede handelingsspectrum ziet Mooren als een belangrijke eigenheid van geestelijke verzorging in vergelijking met andere werksoorten, zoals psychotherapie. Naast individuele

¹³⁷ Zie Mooren 2009a, 11.

¹³⁸ Voor Mooren kenmerkt een wereldbeeld wereld en leven. In een wereldbeeld zien wij de samenhang tussen gebeurtenissen en wat wij aantreffen in de wereld. Zie hiervoor Mooren 2009a, 11.

¹³⁹ Mooren verwijst met 'levensperspectief' naar wat het leven de moeite waard maakt of wat nastrevenswaardig is. Zie Mooren 2009 a, 11.

¹⁴⁰ Mooren 2009 a, 14.

¹⁴¹ Mooren 2009 a, 12.

¹⁴² Mooren 2009 a, 14.

begeleidingsgesprekken is de geestelijke verzorging nog steeds “*mede gebaseerd op representatie van een levensbeschouwelijke traditie en van een levensbeschouwelijke gemeenschap.*”¹⁴³

4.6 Visie op geestelijke verzorging in deze scriptie

Het aantrekkelijke aan de visie van Mooren is m.i. dat hij door te wijzen op het brede handelingsspectrum van geestelijke verzorging ruimte geeft aan de verschillende aspecten van deze professie.

Hij bakent het domein van geestelijke verzorging af door te zeggen dat men gericht is op existentiële thema's en bestaansvragen. Daarnaast geeft hij echter zowel ruimte aan benaderingen van geestelijke verzorging die meer uitgaan van individuele zingeving als voor de benaderingen die uitgaan van gemeenschapszin. Anders gezegd: hij geeft via het perspectief van geestelijke verzorging, dat bestaat uit zingeving en levensbeschouwing, zowel ruimte voor een individuele als een sociale/gemeenschappelijke opvatting van geestelijke verzorging.

Hij laat, anders dan Jorna, Zock en Postema, zien dat geestelijke verzorging meer is dan een-op-een gesprekken alleen en dat geestelijke verzorging uit verschillende bronnen kan putten. Mooren is er dus m.i. in geslaagd een beschrijving te geven van geestelijke verzorging waarin ruimte is voor alle facetten van het werk.

Wanneer wij in het volgende hoofdstuk een antwoord zullen zoeken op de vraag naar de eigenheid en rol van geestelijke verzorging bij de studiegroep dan zullen wij daarom deze visie op geestelijke verzorging van Mooren daarbij als basis gebruiken.

¹⁴³ Mooren 2009 a, 14.

Hoofdstuk 5: Vormingswerk in de studiegroep

5.1 Inleiding

In de drie voorgaande hoofdstukken hebben wij een beschrijving gegeven van het project 'de studiegroep', hebben wij onderzocht wat verschillende visies zijn op oud worden en onderzochten wij de aard en eigenheid van de geestelijke verzorging. Het leverde ons ontdekkingen maar ook vragen op. In dit hoofdstuk zullen wij deze ontdekkingen en vragen samenbrengen in een aantal stellingen over:

- de betekenis van verschillende perspectieven op oud worden op de begeleiding van de groep,
- de aard en eigenheid van de geestelijke verzorging bij de studiegroep,
- en over de studiegroep als vorm van geestelijk vormingswerk.

Wij zullen dit hoofdstuk afsluiten met een samenvatting van de conclusies en stellingen in deze scriptie. Deze samenvatting is dan te lezen als een antwoord op onze onderzoeksvraag.

5.2 Oud worden en de studiegroep

Op grond van de bestudeerde perspectieven op oud worden in de voorgaande hoofdstukken willen wij hier stellen dat de geestelijk verzorger de studiegroep begeleidt vanuit een op het competentiemodel¹⁴⁴ en een inclusieve visie¹⁴⁵ gebaseerde kijk op oud worden. En wel om twee redenen:

Ten eerste is de begeleiding van de studiegroep gericht op de ondersteuning bij het vormen van een eigen visie op oud worden. Dit doet men door verschillende hoger opgeleiden, met verschillende perspectieven op het leven en op oud worden met elkaar in contact en gesprek te laten komen. Bij deze gesprekken gaat het er om elke deelnemer verder inzicht te geven in de eigen visie op de levensfase waarin men zit en gaat het om ieders individuele visie op het oud worden. Deze individuele benadering past m.i. binnen het competentiemodel en de inclusieve visie.

Ten tweede worden alle deelnemers van de studiegroep, dementerend, met lichamelijke problemen of 'gezond', beschouwd als mensen die nog competenties hebben die kunnen worden gevormd en ontwikkeld. De studiegroep biedt een moment waarop de deelnemers hun eigen visie kunnen vormen en nieuwe dingen kunnen leren. De groep wordt dus enerzijds begeleid vanuit het competentiemodel: men gaat ervan uit dat ouderen nog competenties hebben die zij kunnen ontwikkelen. En anderzijds wordt de groep begeleid vanuit de inclusieve visie: ouderen kunnen zich nog ontwikkelen en kunnen op hun eigen manier nog participeren.

¹⁴⁴ Zie paragraaf 3.2.3 en paragraaf 3.3.

¹⁴⁵ Zie paragraaf 3.3.6.

De bovenstaande stelling geeft ons een belangrijke component van, maar bevat nog geen compleet antwoord op de vraag wat de betekenis is van verschillende perspectieven op oud worden voor de geestelijke verzorging bij het begeleiden van de 'studiegroep'. Hiervoor zullen wij eerst duidelijk moeten maken wat de aard en eigenheid is van de geestelijke verzorging bij de begeleiding van de studiegroep. Dit doen wij in de volgende paragrafen.

5.3 Aard van de begeleiding

In hoofdstuk 1 wierpen wij twee vragen op over de aard van de begeleiding door de geestelijk verzorger bij de studiegroep:

- Ten eerste vroegen wij ons af of de geestelijk verzorger ook de aangewezen professional is bij het begeleiden van de studiegroep.
- Ten tweede stelden wij ons de vraag of de studiegroep op te vatten is als een vorm van geestelijk vormingswerk.

Op beide vragen zullen wij in deze paragraaf een antwoord zoeken.

5.3.1 De geestelijk verzorger als aangewezen professional?

Een eerste impuls op de vraag of de geestelijk verzorger de aangewezen professional is om de studiegroep te begeleiden is om bevestigend te antwoorden: “Ja”, de geestelijk verzorger is immers van de start af betrokken en sturend bij het project. Door de vergelijking met andere projecten dringt zich echter de vraag op of het begeleiden van de studiegroep wel past binnen het domein van de geestelijke verzorging. Dat is wat er in feite met de vraag wordt bedoeld.

In het vorige hoofdstuk besloten wij om, wanneer wij een antwoord zouden zoeken op de vraag naar de eigenheid en rol van geestelijke verzorging bij de studiegroep, wij de visie op geestelijke verzorging van Jan Hein Mooren daarbij als basis zouden gebruiken. Hij stelt¹⁴⁶ dat de aard en eigenheid van geestelijke verzorging blijkt uit het domein en perspectief van geestelijke verzorging. Het domein bestaat uit existentiële thema's en bestaansvragen en komt naar voren in het perspectief van waaruit de geestelijk verzorger haar/zijn cliënten benadert. Dit perspectief gaat uit van levensbeschouwing en zingeving.

Laten wij onderzoeken hoe dit domein en perspectief terug te vinden zijn bij de studiegroep:

Domein

Het doel van de studiegroep is¹⁴⁷ het stimuleren van inzicht en verdieping in de huidige levensfase

¹⁴⁶ Zie paragraaf 4.6 en/of Mooren 2009 a.

¹⁴⁷ Zie paragraaf 2.3.1.

van de deelnemers. De studiegroep sluit met deze doelstelling aan bij wat Remmerswaal het bestaans- of het existentiële niveau noemt¹⁴⁸. Het gaat bij dit niveau vooral om de erkenning voor de eigen identiteit van deelnemers en om het stimuleren van inzicht in het eigen bestaan. Deze vragen en thema's staan niet alleen centraal omdat de geestelijk verzorger deze aandragen, maar ook omdat: –hoger opgeleide heren in Scheveningen vooral aangaven behoefte te hebben aan een gesprek dat er toe doet. Gesprekken met inhoud over het bestaan.¹⁴⁹

–de doelstelling van de groep aansluit bij processen en competenties die door Baars¹⁵⁰ en De Lange¹⁵¹ worden toegeschreven aan het oud worden of oud zijn, namelijk: een toenemende uniciteit en een groeiend besef van kwetsbaarheid, generativiteit en zingeving. Zowel Baars als De Lange beschouwen oud worden dus als een existentieel proces waarin bestaansvragen en zingeving steeds belangrijker worden.

Perspectief

Wanneer wij vanuit het perspectief van geestelijke verzorging kijken naar de projectbeschrijving van de studiegroep¹⁵² dan valt één ding op, namelijk dat de geestelijk verzorger zich in de begeleiding vooral lijkt te richten op zingeving en minder op levensbeschouwing. Het gaat hierbij¹⁵³ vooral om gemeenschap als bron van zin.

De geestelijk verzorger richt zich bij het begeleiden van de studiegroep vooral op de stimulering van de zinbeleving en van inzicht in de levensfase van de deelnemers, via een model van uitwisseling. Door deel te nemen aan de studiegroep kunnen mensen tot inzichten en zelfbewustzijn komen door existentiële communicatie¹⁵⁴. De geestelijk verzorger draagt hier aan bij door het gesprek te begeleiden en door thema's aan te dragen of uit te werken.

Ons antwoord op de vraag of de geestelijk verzorger de aangewezen professional is bij het begeleiden van de studiegroep kan dus bevestigend zijn. Enerzijds omdat de doelstelling en de werkwijze van de studiegroep overeenkomen met het domein en het perspectief van geestelijke verzorging. Dit is echter wellicht evident omdat het een geestelijk verzorger is die de groep begeleidt.

Anderzijds omdat het domein van geestelijke verzorging aansluit bij de thematiek en de vragen

¹⁴⁸ Zie paragraaf 2.3.4 en Remmerswaal 1992, 8-10.

¹⁴⁹ Zie paragraaf 2.2.

¹⁵⁰ Zie paragraaf 3.3.3 t/m 3.3.5.

¹⁵¹ Zie paragraaf 3.3.1 t/m 3.3.2.

¹⁵² Zie hoofdstuk 2.

¹⁵³ Zie paragraaf 4.4.

¹⁵⁴ Zie paragraaf 4.4. en/of Verheijen 2010.

waar de doelgroep van de studiegroep over wilde spreken en aan wilde werken . Juist op het gebied van deze thematiek en deze vragen is de geestelijk verzorger de aangewezen professional.

5.3.2 De studiegroep als vorm van geestelijke vorming

In hoofdstuk 2 wierpen wij de vraag op of de studiegroep op te vatten is als een vorm van geestelijke vorming. Na bestudering van verschillende perspectieven op oud worden en de betekenis hiervan voor de begeleiding van de studiegroep willen wij hier inderdaad concluderen dat de studiegroep op te vatten is als een vorm van geestelijke vorming.

Voordat wij de bovenstaande stelling kunnen verantwoorden, dienen wij echter eerst enkele zaken te verduidelijken. Wij dienen namelijk verder te verduidelijken wat men onder geestelijke vorming verstaat en wij dienen te nuanceren in welke mate de geestelijke vorming als werkvorm op de achtergrond is geraakt.

Wat is geestelijke vorming?

In hoofdstuk 2 beschreven¹⁵⁵ wij 'geestelijke vorming' als gericht op het begeleiden van groepen waarbij het gaat om de existentiële of geestelijke vragen van mensen. Wij stelden dat het begrip 'vorming' staat voor de houding van de geestelijk werker die de groepsleden bijstaat in het vormen van hun overtuigingen, of het bekritisieren ervan. Daarnaast schetsten wij een beeld van het tijdperk waarin het vormingswerk ontstond, namelijk het tijdperk waarin de agogiek in opkomst was en men geloofde dat men middels vormingswerk veranderingen in de maatschappij kon bewerkstelligen.

Jaap van Praag stelt¹⁵⁶ dat het vormingswerk in beginsel vooral ontwikkelingswerk was: men was gericht op de ontwikkeling van mensen. Men geloofde in de vormende werking van deze ontwikkeling. Later richtte men zich meer op de totale groei van mensen: het ging hierbij vooral om *emotionele en relationele processen*¹⁵⁷ en men geloofde in de vormende werking van deze processen.

Uit zijn eigen tekst blijkt het niet, maar volgens Suzette van IJssel¹⁵⁸ was Van Praag niet blij met deze laatste ontwikkeling. Hij vond dat het vormingswerk zich teveel ging richten op psychologische processen en psychotherapie en hij pleitte dan ook consequent voor een onderscheid tussen *het psychologische- emotionele enerzijds en het geestelijk-existentiële anderzijds*.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Zie paragraaf 2.4.2.

¹⁵⁶ Van Praag 1996, 211-219.

¹⁵⁷ Van Praag 1996, 212.

¹⁵⁸ Van IJssel 2007, 211.

¹⁵⁹ Idem.

Daarnaast maakte hij een onderscheid tussen twee vormen van geestelijke vorming, namelijk het 'taakgerichte vormingswerk' en het 'persoonsgerichte vormingswerk'.¹⁶⁰

Taakgericht vormingswerk stelt het onderwerp dat gekozen wordt door de deelnemers centraal. Het thema of onderwerp dat besproken wordt is dus belangrijk maar, anders dan bij 'gewoon' (dus niet geestelijk) vormingswerk, gaat het er niet om om één bepaald standpunt over dit onderwerp te krijgen. Het gaat om de zelfstandigheid van de deelnemers en het versterken van de identiteit van de deelnemers door ontmoeting en gemeenschapszin.

Persoonsgericht vormingswerk richt zich op de verheldering en bewustwording van de eigen persoon. Dit type vormingswerk haakt aan bij de *innerlijk problemen van de deelnemers*.¹⁶¹

Van Praag was belangrijk voor het humanisme in Nederland. Zijn beschrijving van geestelijke vorming gaat uit van geestelijke vorming aangeboden door een humanistisch raadspersoon. Deze raadspersoon benadert de groepsleden op een open wijze. Het gaat om de individuele zinbeleving van de deelnemers en de ontwikkeling en vorming van deze beleving:

*“Daarbij gaat het om zingeving en zelfbestemming, die nieuwe perspectieven kunnen openen in het eigen bestaan en ook de maatschappelijke structuren in zicht brengen, die vaak belemmeringen vormen voor een menswaardig leven en een uitdaging inhouden tot verandering.”*¹⁶²

Binnen de geestelijke verzorging werd het vormingswerk echter niet alleen aangeboden door humanisten. Er bestond ook kerkelijk of pastoraal vormingswerk¹⁶³. Deze vorm van vormingswerk richt zich, net als het humanistische vormingswerk, op de ontwikkeling en vorming van de zinbeleving van groepsleden. Waar het bij het humanistisch vormingswerk voornamelijk gaat om de persoonlijke ontwikkeling en beleving van de deelnemers, daar gaat het er bij het kerkelijk vormingswerk om dat men mensen steunt bij de ontwikkeling van hun persoonlijke geloofsweg¹⁶⁴.

Geestelijke vorming naar de achtergrond verdwenen?

Wij stelden in hoofdstuk 2¹⁶⁵ dat het belang van het geestelijk vormingswerk gedurende de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw afnam en dat er in de huidige tijd weinig meer over wordt gesproken in artikelen en boeken over geestelijke verzorging. Op de Universiteit voor Humanistiek krijgt het groepswerk en het geestelijk vormingswerk relatief weinig aandacht.

¹⁶⁰ Van Praag 1996, 216-217.

¹⁶¹ Van Praag 1996, 216.

¹⁶² Van Praag 1996, 215.

¹⁶³ Zie bijv. Mollemans 2010, of Blooming 2005, of van Knippenberg 2006.

¹⁶⁴ Mollenmans 2010.

¹⁶⁵ Zie pagina 19-20.

Dit beeld moet iets worden genuanceerd. Het vormingswerk is namelijk nog niet geheel verdwenen. Binnen het werkveld defensie neemt het vormingswerk namelijk nog een belangrijke plaats in voor de geestelijke verzorging. Men heeft er zelfs een apart vormingscentrum, *Beukbergen*¹⁶⁶. In dit centrum worden, afhankelijk van de levensbeschouwing van de deelnemers, door geestelijk verzorgers conferenties aangeboden. Over deze conferenties lezen wij op de site van het centrum het volgende:

*“Op gastvrije wijze bieden wij een vrijplaats aan waar ruimte is om in groepsverband met elkaar te bezinnen op en te reflecteren over werken en leven in de krijgsmacht tegen de achtergrond van ieders geloofs- en levensovertuiging. De vorm waarin dit plaatsvindt is doorgaans een tweedaagse groepsconferentie in internaatsverband.”*¹⁶⁷

Het gaat er bij defensie dus om *“om militairen te ondersteunen en geestelijk weerbaar te maken bij hun moeilijke taak in binnen en buitenland.”*¹⁶⁸ Bij deze groepsconferenties gaat het om de reacties van mensen op elkaar.

Het geestelijk vormingswerk is dus niet geheel verdwenen: het heeft nog een eigen en specifieke plaats binnen defensie. In het werkveld van de zorg wordt er wel aan groepswork gedaan, maar specifiek over geestelijk vormingswerk wordt echter weinig gesproken of geschreven. Ook op de Universiteit voor Humanistiek is het groepswork en het geestelijk vormingswerk niet geheel verdwenen. In vergelijking met de aandacht die er is voor de individuele begeleiding is de aandacht voor dit onderwerp echter m.i. marginaal.

Met behulp van de bovenstaande verduidelijkingen kunnen wij nu onze stelling, dat de studiegroep op te vatten is als een vorm van geestelijke vorming, onderbouwen:

– Net als in het geestelijk vormingswerk richt de studiegroep zich op de ontwikkeling van de existentiële of geestelijke vragen van de individuele deelnemers. Het gaat dan bij de studiegroep om een manier van begeleiden die een mengvorm is tussen taakgerichte geestelijke vorming en persoonsgerichte geestelijke vorming. Aan de ene kant worden namelijk tal van thema's besproken en hebben de groepsleden, net als in het taakgerichte vormingswerk, een stem over welke thema's dit zijn. Aan de andere kant worden deze thema's gebruikt als een kapstok voor de verheldering en bewustwording van de eigen persoon van de groepsleden. Dit laatste is vooral belangrijk in het persoonsgericht vormingswerk.

– Een verschil met een klassieke vorm van geestelijke vorming schuilt in het perspectief van

¹⁶⁶ Zie Beukbergen 2010.

¹⁶⁷ Beukbergen 2010 a.

¹⁶⁸ Beukbergen 2010.

geestelijke verzorging. Dit perspectief bestaat, zo leerden wij, uit zingeving en levensbeschouwing. In het geestelijk vormingswerk bij defensie, bij het kerkelijk vormingswerk en bij de geestelijke vorming zoals beschreven door Jaap van Praag wordt er gewerkt vanuit zowel zingeving als levensbeschouwing.

Deze levensbeschouwelijke component is minder belangrijk bij de studiegroep. Het gaat bij de studiegroep niet perse om de versterking van de levensbeschouwelijke identiteit van de deelnemers en de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger die de groep begeleidt wordt niet expliciet ingezet.

Impliciet doet de levensbeschouwing van de begeleidend geestelijk verzorger er echter wel degelijk toe. Het is niet voor niets dat de geestelijk verzorgers die bij de studiegroep betrokken zijn beide humanistisch raadsliden zijn. Bij de de studiegroep¹⁶⁹ gaat het, zoals wij in de voorgaande hoofdstukken zagen, om de erkenning van de eigen identiteit van de deelnemers en om het stimuleren van inzicht in het eigen bestaan.

Uit deze benadering en begeleiding van de deelnemers blijkt m.i. het humanistisch karakter van de begeleiding van de studiegroep. Impliciet komt zo de humanistische levensbeschouwing van de begeleidend geestelijk verzorger naar voren. Het gaat dan om het humanistische kernidee dat mensen zelf de idee en kwaliteit van leven bepalen. Op de website van het humanistisch verbond zegt men dat mensen zelf het leven bepalen: *zelf, met elkaar en telkens weer opnieuw*¹⁷⁰

Het gaat bij de studiegroep om de eigen kijk op het leven (*zelf*), die met elkaar besproken wordt (*samen*) en die tijdens de studiegroep steeds verder ontwikkelt kan worden (*telkens weer opnieuw*).

– Ondanks het bovenstaande verschil kunnen wij m.i. concluderen dat de studiegroep is op te vatten als een vorm van geestelijk vormingswerk. Enerzijds is de studiegroep een nieuwe project en heeft men een nieuwe doelgroep voor geestelijke verzorgers in de verpleeghuiszorg. Anderzijds keert men qua manier van begeleiden terug naar 'de bron'. Men keert terug naar een werkvorm die in de zorg in onbruik is geraakt. Men doet dit echter wel op een nieuwe manier.

Het geestelijk vormingswerk binnen de studiegroep vertaalt zich in de gerichtheid bij het begeleiden van de groep op de existentiële of geestelijke vragen van mensen en in de visie op oud worden die men (de geestelijk verzorgers) heeft, namelijk een visie vanuit het competentiemodel en vanuit een inclusieve visie op oud worden. Men gelooft dat ook ouderen hun competenties en visies kunnen blijven ontwikkelen en vormen.

¹⁶⁹ Zie paragraaf 2.3.1.

¹⁷⁰ Humanistisch Verbond 2010.

5.4 De rol en eigenheid van de geestelijke verzorging bij de studiegroep

Het voorgaande leidt tot de volgende conclusies en stellingen:

In deze scriptie zullen wij onderzoeken wat de rol en de eigenheid van geestelijke verzorging is bij het begeleiden van 'de studiegroep'. Om deze rol en eigenheid te onderzoeken, stellen wij de volgende vraag:

Wat is de betekenis van verschillende perspectieven op oud worden bij de begeleiding van de studiegroep als vorm van geestelijke verzorging?

De verschillende perspectieven op oud worden hebben op drie verschillende niveaus betekenis voor de geestelijke verzorging bij het begeleiden van de studiegroep:

1. Er bestaan verschillende modellen en theorieën over het oud worden. Deze zijn op een dynamische wijze terug te vinden in de door mensen beleefde, uitgesproken en geleefde perspectieven op oud worden. Dit geldt dus ook voor de studiegroepleden: zij beleven elk op eigen wijze het oud worden. De geestelijk verzorger biedt ruimte aan deze verschillende visies door zich te richten op de individuele beleving van de groepsleden. Dit doet zij/hij door de groepsleden in gesprek te laten komen over hun perspectieven op oud worden.

2. Dit doet de geestelijke verzorger vanuit de eigen kijk op oud worden. De studiegroep wordt namelijk begeleidt vanuit het competentiemodel en vanuit een inclusieve visie op oud worden. Hierbij het gaat om de overtuiging dat alle studiegroepleden, onafhankelijk van hun leeftijd, (eventueel) ziektebeeld of (cognitieve) handicaps, in staat zijn om bepaalde competenties te ontwikkelen en nieuwe dingen te kunnen leren. Het gaat erom hoe ieder groepslid het oud worden zelf beleeft en hier op eigen wijze vorm aan geeft.

3. Wij bestudeerden in deze scriptie ten eerste dit competentiemodel en de verdere uitwerking ervan door Baars en De Lange. Zij lieten zien dat oud worden kan worden opgevat als existentieel proces waarin zingevingsvragen steeds belangrijker worden. De studiegroep werd juist gestart om te kunnen voorzien in een behoefte van een groep heren om zinvolle gesprekken te hebben over de betekenis van het bestaan.

Ten tweede bestudeerden wij de inclusieve visie op oud worden van Bolsenbroek en Van Houten. Die visie gaat ervan uit dat alle ouderen verschillen, maar dat zij toch op eigen wijzen kunnen blijven participeren in deze samenleving.

Op deze manier geven het competentiemodel en de inclusieve visie de geestelijke verzorging dus haar gerichtheid bij de studiegroep. Men richt zich namelijk op existentiële thema's en bestaansvragen en men wil hoger opgeleide ouderen een plaats geven waar men op eigen wijze kan participeren.

Deze betekenis(sen) van verschillende perspectieven op oud worden voor de geestelijke verzorging bij het begeleiden van de studiegroep bepalen de eigenheid en rol van de geestelijke verzorging bij de studiegroep:

Eigenheid

Men richt zich bij de studiegroep op existentiële thema's en bestaansvragen. Juist deze thema's en vragen bepalen het domein van de geestelijke verzorging (zoals wij stelden in hoofdstuk 4). Dit domein van geestelijke verzorging komt dus overeen met het domein van de geestelijke verzorging bij het begeleiden van de studiegroep.

De eigenheid van geestelijke verzorging wordt naast het domein bepaald door het perspectief van geestelijke verzorging. Wij stelden dat dit perspectief bestaat uit zingeving en levensbeschouwing en dat het perspectief de manier is waarop door de geestelijke verzorger naar het verhaal van de cliënt wordt gekeken.

Bij de studiegroep gaat het vooral om het perspectief van zingeving. Bestaansvragen en existentiële thema's worden benaderd vanuit dit perspectief. Belangrijk is hierbij gemeenschap als bron van zin. De geestelijk verzorger stelt zich op als professional of specialist op het gebied van zingeving en stelt zich ten doel deze zingeving te versterken door een uitwisseling tussen de groepsleden mogelijk te maken.

Ten slotte wordt de groep vanuit een specifieke kijk op oud worden begeleid, namelijk vanuit het competentiemodel en een inclusieve visie op oud worden.

De eigenheid van geestelijke verzorging bij het begeleiden van de studiegroep bestaat dus uit twee componenten:

1. Men richt zich op bestaansvragen en existentiële thema's rond oud worden (**domein**).
2. Dit doet men door de groep te benaderen vanuit het perspectief van zingeving. Het gaat om het versterken en herstellen van de zinbeleving van de deelnemers (**perspectief**).

Rol

Het geestelijk vormingswerk binnen de studiegroep vertaalt zich in de gerichtheid bij het begeleiden van de groep op de existentiële of geestelijke vragen van mensen en in de visie op oud worden die men heeft

Zo hebben wij dus via de vraag naar de betekenis van de verschillende perspectieven op oud worden bij het begeleiden van de studiegroep de rol en eigenheid van geestelijke verzorging bij

deze groep in kaart gebracht. Over de manier waarop wij dit hebben gedaan en over de gekozen methoden, literatuur en visies hebben wij echter nog niets gezegd. Dit zullen wij doen in het volgende hoofdstuk, dat de afsluiting zal vormen van deze scriptie.

Hoofdstuk 6: Verantwoording

6.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk formuleerden wij een antwoord op de probleemstelling van deze scriptie. Dit antwoord kan echter niet de afsluiting zijn van de scriptie voordat wij duidelijk hebben gemaakt wat de waarde en de beperking hiervan is. In dit hoofdstuk wil ik daarom een verantwoording geven van de gevolgde methoden (paragraaf 6.2), wil ik aangeven wat de methodologische kwaliteit is van onze conclusie(s) (paragraaf 6.3), zal ik aangeven welke invloed onze subjectiviteit heeft gehad op het onderzoek (paragraaf 6.4) en wil ik tenslotte enkele aanbevelingen doen op basis van onze conclusie (paragraaf 6.5.).

6.2 Verantwoording methoden

Het project 'de studiegroep' werd gestart in en vanuit de praktijk. Aan deze start ging wel een vraag uit de praktijk, maar geen theoretisch onderzoek vooraf. In deze scriptie hebben wij geprobeerd een eerste theoretische beschrijving te geven van de ontwikkeling van de studiegroep. Daarom kozen wij in deze scriptie voor een formatief evaluatie onderzoek¹⁷¹.

Formatief evaluatie onderzoek is praktijkgericht onderzoek waarbij het gaat om het verbeteren of ontwikkelen van een programma. In ons geval gaat het om het ontwikkelen van het project 'de studiegroep'.

Het ging dus om het beschrijven van een ontwikkeling die al gestart was. De belangrijkste bron van kennis over de begeleiding van de studiegroep was mijn eigen ervaring als begeleider van de groep. Om deze reden kozen wij voor een onderzoeksopzet die uitgaat van een vorm van 'levensecht experiment'. Over deze vorm van experiment zeggen Maso en Smaling:

*“Het basisidee bij een levensecht experiment is 'dat men mensen alleen kan onderzoeken wanneer deze zelf geen weet hebben voorwerpen van onderzoek te zijn. Hun gedrag is dan “natuurlijk”.....”*¹⁷²

Wij kozen dus niet voor het afnemen van interviews, voor observatie van de studiegroep etc, maar mijn eigen ervaringen als begeleider van de studiegroep waren de leidraad voor een beschouwing over de begeleiding van de studiegroep. Dit had twee redenen:

- ten eerste wilden wij de ontwikkeling van de studiegroep zo natuurlijk mogelijk registreren en het proces niet beïnvloeden door de deelnemers te betrekken bij het onderzoek.
- ten tweede wilden wij ons in dit onderzoek vooral richten op de aard en eigenheid van de

¹⁷¹ Zie hiervoor Maso en Smaling 2004, 27.

¹⁷² Zie Maso en Smaling 2004, 52 en 57.

begeleiding en niet op de beleving van de deelnemers.

Om deze reden hebben wij de deelnemers van de studiegroep geen toestemming gevraagd voor het onderzoek. Maso en Smaling noemen het onderzoek doen zonder toestemming een “*versluisende wijze van onderzoek doen*”¹⁷³ en stellen dat deze methode niet de voorkeur heeft. Zij beschrijven echter twee uitzonderingssituaties waarbij het niet nodig is de onderzochten te informeren. Ten eerste als de rol van onderzoeker gelijk is aan het normale gedrag dat iemand in de onderzochte situatie vertoont. Het onderzoek zelf en de onderzochten moeten geen schade ondervinden van deze methode.

Ten tweede als de onderzoeksgegevens al verzameld zijn zonder de bedoeling onderzoek te doen. Als voorbeeld noemt men bijvoorbeeld een dagboek of video-opnamen¹⁷⁴.

Beide uitzonderingssituaties zijn m.i. van toepassing op ons onderzoek. Ten eerste bestudeer ik als begeleidend geestelijk verzorger mijn eigen gedrag als geestelijk verzorger en begeleider. Mijn rol en die van de groepsleden is dus gelijk aan het normale gedrag bij het begeleiden van de studiegroep. Ten tweede is het een onderzoek op basis van mijn ervaringen als geestelijk verzorger. Deze ervaringen heb ik al doende opgedaan en hadden in beginsel niets van doen met het verrichten van onderzoek.

Op basis van deze ervaringen zijn wij informatie en literatuur gaan zoeken. Wij kregen onze informatie door gesprekken en e-mail-wisselingen met de manager van Respect Zorggroep Scheveningen, door gesprekken met de begeleidend geestelijk verzorger van de studiegroep, Rico Kremer, door bestudering van beleidsstukken en artikelen over de studiegroep, door vergelijking met andere projecten via Internet, tijdschriften en het Handboek Geestelijke Verzorging, door literatuurstudie naar de dynamiek bij groepswork, door een literatuurstudie naar de overeenkomsten met geestelijke vorming en dus door mijn persoonlijke ervaringen als (mede)begeleider van de studiegroep.

6.3 Methodologische kwaliteit

6.3.1 Objectiviteit

Maso en Smaling definiëren 'objectiviteit' als “*het streven, in relatie tot het kader van de vraagstelling van het onderzoek, recht te doen aan het object van studie*”¹⁷⁵. Wij hebben in deze scriptie gestreefd het object van studie, de (begeleiding van de) studiegroep, zo veel mogelijk recht te doen. Door mijn betrokkenheid bij de studiegroep heeft mijn subjectiviteit het onderzoek echter kleuring en begrenzingen gegeven (hierover later meer). Dit is volgens Maso en Smaling in

¹⁷³ Maso en Smaling 2004, 46.

¹⁷⁴ Zie Idem.

¹⁷⁵ Maso en Smaling 2004, 66.

kwalitatief onderzoek niet erg. Subjectiviteit staat volgens hen niet tegenover objectiviteit. Toch willen wij in deze sub-paragraaf de mate van objectiviteit van ons scriptieonderzoek weergeven door te schrijven over de betrouwbaarheid en de validiteit van ons onderzoek:

Betrouwbaarheid

Maso en Smaling¹⁷⁶ stellen dat betrouwbaarheid in kwalitatief onderzoek de mogelijkheid van herhaling van het onderzoek betekent. Een groot deel van dit scriptieonderzoek bestaat uit literatuuronderzoek. Voor dit, verkennend, literatuuronderzoek naar de perspectieven op oud worden en naar de visies op geestelijke verzorging hebben wij in eerste instantie in kaart gebracht wat en door wie er over deze onderwerpen werd geschreven. Dit deden wij door onderzoek te doen in de catalogi van de bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, door onderzoek op Internet en door bestudering van zo veel mogelijk recente uitgaven van vaktijdschriften over de genoemde onderwerpen.

Hierbij liepen wij tegen een, voor de herhaalbaarheid, belangrijke beperking aan, namelijk dat er over de onderwerpen op zeer verschillende manieren wordt gedacht en geschreven. De beperkte ruimte die deze scriptie ons bood, noopte ons om keuzen te maken. Wij kozen er daarom voor de meest genoemde denkers en de meest beschreven thema's en theorieën in deze scriptie uit te werken en toe te lichten. Wij zochten hierbij naar een juiste verhouding tussen recente en juist oudere uitgaven. Wij kunnen ons voorstellen dat anderen echter andere denkers en andere theorieën zouden hebben gekozen. De keuze voor de literatuur die wij in deze scriptie beschreven, beperkt zo de herhaalbaarheid van het onderzoek.

Daarnaast is er nog een andere belangrijke beperking van de herhaalbaarheid van dit onderzoek. Ik kon bij het onderzoek gebruik maken van de ervaringen die ikzelf had met het begeleiden van de studiegroep. Anderen hebben deze ervaring niet (behalve natuurlijk mijn collega bij Respect Zorggroep Scheveningen). Wanneer een ander onderzoek zou doen naar de studiegroep dan zou dit een ander onderzoek zijn. In die zin is dit scriptieonderzoek niet goed herhaalbaar.

Validiteit

Maso en Smaling definiëren 'validiteit' als "*de afwezigheid van systematische vertekeningen*"¹⁷⁷.

Wij hebben in deze scriptie zo duidelijk mogelijk proberen te maken op grond van welke argumenten en redeneringen wij bepaalde conclusies hebben getrokken. Door mijn grote persoonlijke betrokkenheid bij de studiegroep en mijn enthousiasme over het project kunnen er

¹⁷⁶ Maso en Smaling 2004, 68.

¹⁷⁷ Maso en Smaling 2004, 68.

echter systematische vertekeningen in het onderzoek zijn gesloten. Ik heb dit proberen te ondervangen door de scriptie steeds hoofdstuk voor hoofdstuk te laten lezen en becommentariëren door mijn scriptiebegeleider Jan Hein Mooren.

6.3.2 Subjectiviteit

Deze persoonlijke betrokkenheid en mijn enthousiasme over de studiegroep brengen ons bij mijn subjectiviteit. Maso en Smaling zeggen dat de kwalitatieve onderzoeker zich ook persoonlijk met wat bestudeerd is moet inlaten om “*het object van studie te laten spreken*”¹⁷⁸. Mijn subjectiviteit wordt bepaald door mijn betrokkenheid bij het project en door de ervaring die ik via levensrecht experiment in het onderzoek kon gebruiken. Zo geeft de subjectiviteit deze scriptie kleuring (het laat het object 'spreken') en geeft het een bron van ervaring (mijn ervaring als begeleider) die er anders niet zo eenvoudig was geweest. Tegelijkertijd is deze subjectiviteit een belangrijke begrenzing van de herhaalbaarheid en validiteit van het scriptieonderzoek.

Ook al is de waarde van dit onderzoek in het algemeen begrensd, toch hopen wij wel te hebben bijgedragen aan de theorievorming rond de studiegroep. Wellicht dat deze theorievorming voor de vakgroep geestelijke verzorging van Respect Zorggroep Scheveningen een basis kan zijn waarop de studiegroep verder kan worden ontwikkeld. Daarnaast hopen wij dat de studiegroep zo een voorbeeld kan zijn voor andere geestelijk verzorgers die nieuwe projecten willen starten. Hiermee sluiten wij aan bij de doelstelling van deze scriptie, namelijk: een bijdrage leveren aan de ontwikkeling en professionalisering van het (humanistische) geestelijke verzorging in de ouderenzorg.

6.5 Aanbevelingen

De waarde van dit onderzoek wordt dus begrensd door de gekozen onderzoeksmethode en door het subjectieve karakter van ons onderzoek. Toch willen wij hier enkele aanbevelingen doen op grond van onze conclusie(s).

De grootste ontdekking voor ons schuilt in het laatste deel van onze conclusie, namelijk de rol van geestelijke verzorging bij het begeleiden van de studiegroep. Wij stelden dat deze begeleiding op te vatten is als een vorm van geestelijk vormingswerk. Een vorm van geestelijke verzorging die uitgaat van gemeenschap als bron van zin. Over geestelijk vormingswerk wordt in de huidige tijd weinig geschreven en er wordt op de Universiteit voor Humanistiek relatief weinig over gedoceerd binnen de Masterafstudeervariant Geestelijke Begeleiding.

¹⁷⁸ Maso en Smaling 2004, 79.

Het feit dat wij dit geestelijk vormingswerk weer, op vernieuwde wijze, herkennen in een nieuw project als de studiegroep zou er op kunnen wijzen dat deze begeleidingsmethode nog niet heeft afgedaan. Ik zelf ervaar het in ieder geval als een groot gemis dat er in de artikelen over geestelijke verzorging en op de universiteit weinig aandacht is voor het vormingswerk en voor gemeenschap als bron van zin. Daarom doen wij op basis van deze scriptie de volgende aanbeveling:

- Het zou ons inziens zinvol kunnen zijn om te onderzoeken in hoeverre het geestelijk vormingswerk als methode weer betekenis kan hebben voor de huidige geestelijke verzorging. Daarbij verdient het de aanbeveling te onderzoeken of deze methode ook los van de studiegroep te gebruiken en in te zetten is door geestelijk verzorgers.
- Wij ervaren het als een groot gemis dat het geestelijk vormingswerk en ook het groepswerk in het algemeen slechts marginaal aandacht krijgen in de Master-afstudeervariant Geestelijke Begeleiding aan de Universiteit voor Humanistiek. Onze aanbeveling zou dan ook zijn een grotere plaats in te ruimen voor het groepswerk binnen de Master Geestelijke Begeleiding. Vooral ook omdat, op basis van het succes van de studiegroep, onze inschatting is dat het groepswerk een belangrijke plaats gaat innemen in de vernieuwing binnen de geestelijke verzorging.

Samenvatting

De titel van deze scriptie verwijst naar een uitspraak van een deelnemer van de studiegroep voor hogeropgeleide ouderen bij Respect Zorggroep Scheveningen. Deze studiegroep wordt geleid door geestelijk verzorgers. Voor deze geestelijk verzorgers is de groep een nieuwe vorm van werken. Enerzijds omdat men zich richt op een groep cliënten die buiten de oorspronkelijke doelgroep van geestelijk verzorgers in de verpleeghuiszorg valt (het gaat om zelfstandig wonende ouderen in plaats van bewoners van het verpleeghuis). Anderzijds omdat men kiest voor de vorm van een studiegroep in plaats van een reguliere gespreksgroep. De schrijver van deze scriptie is als begeleider betrokken bij dit project. In deze scriptie wordt daarom via een formatief evaluatie-onderzoek onderzocht wat de rol en de eigenheid van geestelijke verzorging is bij het begeleiden van 'de studiegroep'.

Het eerste deel van de scriptie bestaat uit een uitgebreide projectbeschrijving en een vergelijking met andere projecten. Uiteindelijk leidt deze beschrijving tot een tweetal vragen. Ten eerste een vraag naar de betekenis van verschillende perspectieven op oud worden bij de begeleiding van de studiegroep. Ten tweede een vraag naar de aard van geestelijke verzorging bij de groep.

Via een literatuuronderzoek naar verschillende perspectieven op oud worden, wordt een antwoord gezocht op de eerste vraag. De conclusie hiervan is dat bij de studiegroep een inclusieve benadering van oud worden en het competentiemodel van oud worden te herkennen zijn.

Op de tweede vraag wordt een antwoord gezocht via een literatuuronderzoek naar de aard en eigenheid van geestelijke verzorging. Hierin komt naar voren dat de huidige beschrijvingen van geestelijke verzorging vooral lijken te gaan over individuele zinbeleving. Voor de studiegroep zoekt men echter naar gemeenschap als bron van zin. Uiteindelijk kiest men voor de definitie van geestelijke verzorging van Jan Hein Mooren. Hij maakt een onderscheid tussen het 'perspectief' en het 'domein' van geestelijke verzorging waarin gemeenschap als bron van zin is opgenomen.

De bevindingen uit de projectbeschrijving en de twee literatuuronderzoeken worden samengebracht in een hoofdstuk over geestelijke verzorging bij de studiegroep. In dit hoofdstuk komt men tot een (voor de schrijver in ieder geval) opmerkelijke conclusie, namelijk dat de studiegroep op te vatten is als een vorm van geestelijke vorming of geestelijk vormingswerk. Deze vorm van geestelijke verzorging was vooral in de jaren zeventig en tachtig populair, maar krijgt in de huidige tijd minder aandacht. In deze scriptie stelt men dat de studiegroep op te vatten is als een hernieuwde vorm van

geestelijk vorming.

In het laatste deel van de scriptie wordt een verantwoording gegeven van de gevolgde onderzoeksmethode en worden enkele aanbevelingen gedaan over de verdere toepassing van geestelijk vormingswerk en over het inruimen van een grotere plaats voor geestelijk vormingswerk binnen de UvH mastervariant Geestelijke Begeleiding.

Literatuurlijst

Alifa-Welzijn 2010

Alifa-Welzijn, *ouderensoos*, op

<www.alifa-welzijn.nl/programmamakrant/stadsdeel_noord/ouderensoos.html>

van Assel & Messelis 2006

Arlette van Assel & Els Messelis 2006, *Groepswerk met ouderen...Een vak apart!?* Garant, Antwerpen-Apeldoorn 2006.

Anbeek 2010

Christa Anbeek, *GB4: existentiële en levensbeschouwelijke reflectievaardigheden en het werken met groepen*, werkboek Universiteit voor Humanistiek 2010. Via:

<http://studentenweb.uvh.nl/Page/sp727/ml1/Index.html>

Baars 2007

Jan Baars, *Het nieuwe ouder worden, Paradoxen en perspectieven van leven in de tijd*, Uitgeverij SWP, Amsterdam 2007.

Baart 2005

Andries Baart, *Aandacht, etudes in presentie*, Lemma Utrecht 2005.

Beukbergen 2010

Beukbergen, *Huize beukbergen, Vormingscentrum van de diensten geestelijke verzorging van de krijgsmacht*, op <www.beukbergen.nl>, juni 2010.

Beukbergen 2010 a

Beukbergen, *Missie vormingscentrum*, op <www.beukbergen.nl> klikken op <Onze Missie>, juni 2010.

Blooming 2005

Goudenbergen, Van vijftig naar zestig jaar gastvrijheid, Bloominggroup, Bergen december 2005.

Bolsenbroek&Van Houten 2010

Anouk Bolsenbroek en Douwe van Houten, *Goede Praktijken, werken aan een inclusieve samenleving*, ongepubliceerd manuscript van het boek dat in november 2010 door uitgever Nelissen Amsterdam zal worden uitgegeven.

CoornhertCentrum 2010

CoornhertCentrum, *Humanisme*, op <www.coornhertcentrum.nl> klikken op <humanisme>, juni 2010.

Doolaard 1996

J.J.A. Doolaard (red), *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen*, Kok, Kampen 1996.

Doolaard 2006

J.J.A. Doolaard (red), *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, Kok, Kampen 2006.

Esser en van der Sar 2006

Henry Essen en Sigrid v.d. Sar, *Het verleden opgewaardeerd*, in: J.J.A. Doolaard (red), *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, Kok, Kampen 2006, 447-455.

Houweling-Meijers & Vissers 2005

Olage Houweling-Meijers & Kees Vissers, *Sociale agogiek, systeemgerichte beleidsontwikkeling*, Van Gorkum Assen 2005.

Humanitas Eemland 2010

Humanitas Eemland, *Gespreksgroepen*, op<www.humanitaseemland.nl/pagina_3.5.htm>, juni 2010.

Humanistisch Verbond 1993

Vrijplaats, ambt en humanistisch geestelijk werk, Humanistisch Verbond, Utrecht 1993.

Humanistisch Verbond 2010

Wat is humanisme precies?, Humanistisch Verbond op:

www.humanistischverbond.nl/humanisme/veelgestelde vragen/wat_is_humanisme_precies, oktober 2010.

Jorna 1986

Ton Jorna, *Humanistisch Opleidings Instituut: beroepsopleiding voor geestelijk werk*, in: Jaak Vanlandschoot, Ton Jorna (red.), *Praktisch Humanisme, Morele-/geestelijke begeleiding en moraal-/vormingsonderwijs in België en Nederland*, UVV Brussel 1986, 11-26.

Jorna 2005

Ton Jorna, *De geestelijke dimensie in de geestelijke verzorging, kritische noties bij Bouwers competenties van het vak*, In: *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, VGVZ Utrecht, 8e jaargang, februari 2005, nummer 34, p. 36-46.

Klaver 1996

A.P. Klaver, *Groepswerk*, in: J.J.A. Doolaard (red), *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen*, Kok, Kampen 1996, p. 490- 497.

Van der Kloot Meijburg 1996

Drs. H.H. van der Kloot Meijburg, *Een definitie van geestelijke verzorging*, in: drs. J.J.A. Doolaard (eindredactie), *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen*, Kok Kampen 1996. p. 141-148.

Koolwijk 2004

Anton Koolwijk, *de rode droom*, In: VGVZ humanistische sector, *Nieuwsbrief geestelijke verzorging*, week 31 2004. <www.uvh.nl/uploadeddocumenten/040726.pdf>.

Kremer 2009

R. Kremer, *Het leven is beter geworden*, in: *Den Haag Transmuraal*, editie 2 april 2009, p. 28-29.

De Lange 2007 a

Frits De Lange, *'Des menschen op- en nedergangh, valt d'ene soet en d'ander bangh.'* *Over de zegeningen en moeiten van de moderne levensloop*, Ethieklezing Raad van Kerken, Janskerk Utrecht 11 mei 2007

De Lange 2007b

Frits de Lange, *De mythe van het voltooide leven, over de oude dag van morgen*, uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2007.

De Lange 2008

Frits de Lange, *De armoede van het zwisterlevensgevoel, pleidooi voor beter ouder worden*, Meinema, Zoetermeer 2008.

Marcoen, Grommen, van Ranst (red.) 2006

Alfons Marcoen, Ria Grommen & Nancy Van Ranst (Red.), *Als de schaduwen langer worden, psychologische perspectieven op oud worden en oud zijn*, Lannoo Campus, Leuven 2006.

Marcoen 2006 a

Alfons Marcoen, *Visies op oud worden*, in: Alfons Marcoen, Ria Grommen & Nancy Van Ranst (Red.), *Als de schaduwen langer worden, psychologische perspectieven op oud worden en oud zijn*, Lannoo Campus, Leuven 2006, p. 63-70.

Marcoen 2006 b

Alfons Marcoen, *Succesvol en constructief ouder worden*, in: Alfons Marcoen, Ria Grommen & Nancy Van Ranst (Red.), *Als de schaduwen langer worden, psychologische perspectieven op oud worden en oud zijn*, Lannoo Campus, Leuven 2006, p. 295-310.

Marcoen 2006 c

Alfons Marcoen, *Gerontologische disciplines*, in: Alfons Marcoen, Ria Grommen & Nancy Van Ranst (Red.), *Als de schaduwen langer worden, psychologische perspectieven op oud worden en oud zijn*, Lannoo Campus, Leuven 2006, p. 23-32.

Maso en Smaling 2004

Ilja Maso en Adri Smaling, *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*, Boom Amsterdam 2004.

McAdams 1993

Dan P. McAdams, *the stories we live by, personal myths and the making of the Self*, The Guilford Press, New York 1993.

Meijer 2006

Marika Meijer, *Zijn wie je bent: de ontmoetingsgroep*, in: J.J.A. Doolaard (red), *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, Kok, Kampen 2006, p. 456-460.

Mollemans 2010

An Mollemans, *Vormingswerk*, op:

<www.kuleuven.be/thomas/godsdienstwetenschappen_studeren/4_werkleven.php#vormingswerk>, juni 2010.

Mooren 1989

Jan Hein Mooren, *Geestelijke Verzorging en psychotherapie*, AMBO Baarn 1989.

Mooren 2009a

Jan Hein Mooren, *Levensbeschouwelijke zorg in de praktijk: een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*, Lezing gehouden op Colloquium 'Levensbeschouwelijke zorg is geen overbodige luxe' Brussel november 2009. (niet uitgegeven)

Mooren 2009 b

Jan Hein Mooren, *Geestelijke verzorging en het verschil met geestelijke gezondheidszorg*. In: *Verslag van de Conferentie Geestelijke Verzorging in IJmond-Noord. Niet alleen een zaak van de kerken!*, Heemskerk: Regionaal Diaconaal Centrum IJmond-Noord 2009, p. 3-7.

Mooren 2010

Jan Hein Mooren, *zinnig leven en de praktijk van het humanistisch raadswerk*, In: Hans Alma, Adri Smaling (redactie), *Waarvoor je leeft, Studies naar humanistische bronnen van zin*, SWP Amsterdam 2010, p. 199-211.

Mooren 2010 a

Jan Hein Mooren, 'Heeft datgene wat je gedaan hebt je leven verbeterd?' *Existentiële communicatie en moreel beraad* ' In: J.H.M. Mooren (redactie), *De moed om te zien. Humanistisch raadswerk in justitiële instellingen*, manuscript van het boek dat bij Uitgeverij de Graaff uitkomt in het najaar van 2010, Hoofdstuk 10.

PZW 2010

Projecten zorg en welzijn, *Projectenbank*, op: <www.projectenzorgenwelzijn.nl> zoekterm ,projectenbank>, scrollen naar punt 8, juni 2010.

Postema 2006

drs. F. Postema, *Geestelijke zorg geeft te denken- over levensverhalen van ouderen en geestelijke verzorging*, In: J.J.A. Doolaard (red), *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, Kok, Kampen 2006, p. 410-420.

Van Praag 1996

Jaap van Praag, *Grondslagen van het humanisme*, Boom Meppel Amsterdam 1996.

Van Praag 2004 (1953)

Jaap van Praag, *Geestelijke verzorging op humanistische grondslag*, 1953, In: Peter Derkx (samenst.), *J.P. Van Praag, om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*, Reeks: *Het humanistisch Erfgoed nr 5*, Het Humanistisch archief Utrecht 2004, p. 33-74.

Probus 2010

Probus, *Probusclub*, <www.probus-nederland.org>, juni 2010.

Probus 2010 a

Probus, *Doelstelling*, <www.probus-nederland.org>, Via klikken op <organisatie>, juni 2010.

Remmerswaal 1992

Jan Remmerswaal, *Begeleiden van groepen, Groepsdynamica in de praktijk*, Bohn Stafleu van Loghum, Houten 1992.

Respect 2008

Folder studiegroep, Respect Zorggroep Scheveningen 2008.

Respect 2010 a

Folder studiegroep, Respect Zorggroep Scheveningen 2010.

Respect 2010 b

Peter Meijer, *SIBR aanvraag fase 1 en 2*, Respect Zorggroep Scheveningen januari 2010.

Respect 2010 C

Respect Zorggroep Scheveningen, *Casemanagement*, op <www.rzgs.nl>, zoekterm <casemanagement>, juni 2010.

De Rooij 2008

Eric de Rooij, *Geestelijke verzorging buiten de deur*, Presentie, *Kwartiermaken en extramuralisering*, Universiteit voor Humanistiek 2008.

Van Schijndel 1992

Peter van Schijndel, *Visie op zorg is visies op oud worden*, in: *Infobulletin BTSG*, nr. 19, September 1992.

Senioren Maastricht 2010.

Weblog Senioren Maastricht, *verlies en dan verder....*, op <<http://seniorenmaastricht.web-log.nl>>, juni 2010.

Sipsma 2008

Dick Sipsma, *Van oude mensen, de dingen die gaan komen*, Uitgeverij Cossee, Amsterdam 2008.

St-AB 2010

St-AB, *Kwaliteitswet zorginstellingen*, op <www.st-ab.nl/wetten/0174_Kwaliteitswet_zorginstellingen.htm>, juni 2010.

Steenhuis 2006

Paul Steenhuis, *Voltaire als vrolijk antwoord op de vergrijzing*, Uitgeverij Cossee, Amsterdam 2006.

Thebe 2010

Thebe zorg Midden- en West Brabant, *Dagverzorging hoogopgeleiden*, op <www.thebe.nl> zoekterm: dagverzorging hoogopgeleiden, juni 2010.

Toes 2006

G. Toes, *Groepswork intra- en extramuraal*, in: J.J.A. Doolaard (red), *Nieuw handboek geestelijke verzorging*, Kok, Kampen 2006, p. 436-446.

UvH 1989

Universiteit voor Humanistiek, *Traditie en vernieuwing, weergave van de opening op 4 september 1989 van het eerste academisch jaar van de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht*, UvH Utrecht 1989.

UvH 2009

studiegids 2009/2010, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht 2009.

Verheijen 2010

José Verheijen, *Op zoek naar zin. Het perspectief van existentiële communicatie*, In: J.H.M. Mooren (redactie), *De moed om te zien. Humanistisch raadswerk in justitiële instellingen*, manuscript van het boek dat bij Uitgeverij de Graaff uitkomt in het najaar van 2010, Hoofdstuk 8.

VGvZ 2002

VGvZ-cahier 2, *Beroepsstandaard voor de Geestelijke Verzorger in Zorginstellingen*, VGvZ Amersfoort 2002.

VGvZ 2010

VGvZ-cahiers 4, *Ambtelijke binding*, VGvZ Amsterdam 2010.

Wimmers 1986

Marianne Wimmers, *Geestelijk werk, ons een zorg*, in: Jaak Vanlandschoot, Ton Jorna (red.), *Praktisch Humanisme, Morele-/geestelijke begeleiding en moraal-/vormingsonderwijs in België en Nederland*, UVV Brussel 1986, p.53-67.

Van IJssel 2007

Suxette van IJssel, *Daar hebben humanisten het niet zo over. Over de rol van spiritualiteit in het leven en werk van humanistisch geestelijk raadsliden*, Eburon Delft 2007.

Zock 2007

Hetty Zock, *Niet van deze wereld? Geestelijke verzorging en zingeving vanuit godsdienstpsychologisch perspectief*, KSGV Tilburg 2007.